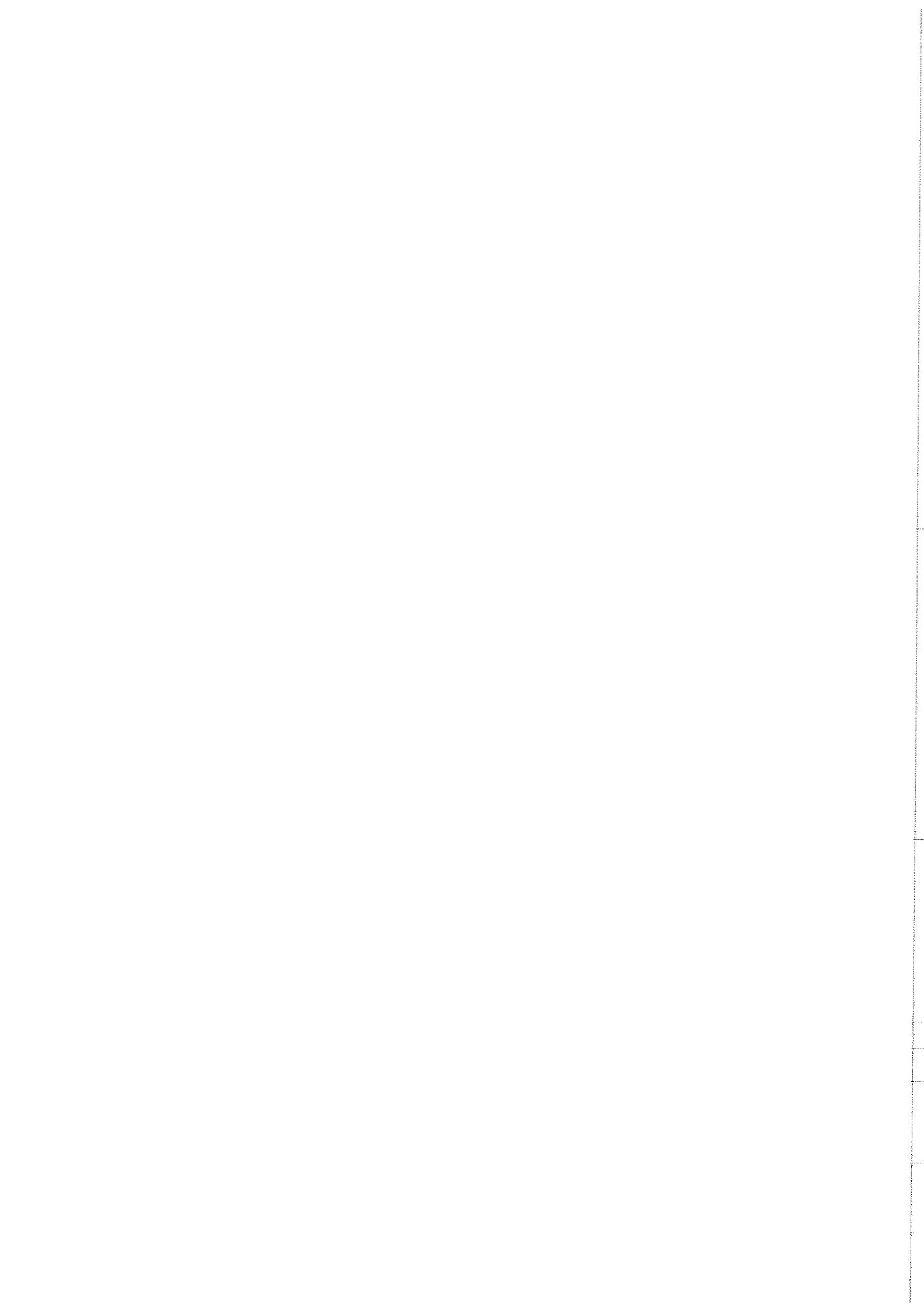

DUITSLAND, DE BASIS VAN ONZE WELVAART
Hans Max Hirschfeld, zijn visie op Duitsland, en zijn invloed op de
formulering in januari 1947 van de grondslagen van de Nederlandse
naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland.

R.J. DE BRUIN

DOCTORAALSCRIPTIE NIEUWSTE GESCHIEDENIS
BEGELEIDING, DR. H.J. LANGEVELD EN PROF.DR. J.C. HES
VRIJE UNIVERSITEIT, AUGUSTUS 1998

Voorwoord

Bij het schrijven van deze doctoraalscriptie werd ik begeleid door dr. Herman Langeveld. Hem dank ik, in de eerste plaats omdat hij veel moeite heeft betracht om de concepten van de verschillende hoofdstukken steeds van uitgebreide kritische kanttekeningen te voorzien, terwijl zijn tijd (onder andere vanwege de publicatie van het mooie eerste deel van zijn Colijn-biografie) ongetwijfeld niet erg ruim bemeten was. Ik dank Herman Langeveld in de tweede plaats voor de kanttekeningen zelf. Ze zijn onmisbaar geweest bij de totstandbrenging van de scriptie die voor u ligt.

Mijn tweede begeleider, prof.dr. Jürgen Heß, dank ik vooral voor het enthousiasme dat hij uitstraalde in zijn werkcolleges over de Nederlands-Duitse betrekkingen. Dat enthousiasme heeft mij en veel van mijn medestudenten aangestoken. Tijdens één van de werkcolleges, in de herfst van 1995, maakte ik voor het eerst kennis met de betekenis van Hans Max Hirschfeld voor de Nederlandse politiek ten aanzien van Duitsland.

Nell Pattij verbleef in de herfst van 1995 op Saparua en in de buurt van Magelang, Indonesië. Vanaf het moment dat ik haar via mijn brieven op de hoogte stelde van mijn over Hirschfeld vergaarde kennis, werd ze vaker dan haar lief was met de naam Hirschfeld geconfronteerd. Haar steun tijdens mijn werk aan deze scriptie bleek evenwel onvoorwaardelijke steun, aan mij en aan het werk, en ik dank haar hiervoor.

Ik bedank Rutger Boot voor de prettige gesprekken die wij met elkaar over Hirschfeld voerden. Ik bedank mijn collega's van de Hogeschool Holland voor de flexibele werktijden die ze mij in de afgelopen vier jaar ten behoeve van mijn studie aan de Vrije Universiteit toestonden. Tenslotte dank ik mijn ouders voor de steun die zij me tijdens mijn gehele studie hebben gegeven.

21 augustus 1998,
Robin de Bruin

Joh. Vermeerstraat 41-III
1071 DL Amsterdam
(020-)4711222

Inhoudsopgave

Inleiding	5
Hoofdstuk 1	9
Een biografische schets van Hans Max Hirschfeld in de periode 1899-1940	
Hoofdstuk 2	29
<i>‘Op welke basis zal in de toekomst onze welvaart berusten[?]’</i> . Hirschfelds optreden in bezettingstijd en zijn gedachten in het laatste jaar van de bezetting over de naoorlogse wederopbouw van Nederland en de naoorlogse positie van Duitsland	
Hoofdstuk 3	47
Hirschfelds rol bij de totstandkoming van het Nederlands beleid ten aanzien van Duitsland in 1946	
Hoofdstuk 4	61
<i>“Au-dessus de la guerre, il y a la Paix”</i> . Hirschfelds nota uit 1946 en de invloed ervan op de vorming van de grondslagen van de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland	
Hoofdstuk 5	71
<i>‘[O]nzen handigsten koopman’</i> . Hirschfeld als ‘regeringscommissaris’ in het buitenland over Duitsland, 1947-1952	
Conclusie	91
Literatuur en bronnen	93

Inleiding

De auteurs die tot nu toe over de carrière van de topambtenaar Hans Max Hirschfeld (1899-1961) schreven, beperkten zich meestal tot de beschrijving van Hirschfeld en zijn activiteiten op één van de vijf voor Nederland zeer belangrijke beleidsterreinen die Hirschfeld gedurende de periode van 1931 tot 1952 in zijn portefeuille had: de Nederlandse handelspolitiek in de jaren dertig, de voedseldistributie in Nederland tijdens de bezettingsjaren, de Nederlandse politiek ten aanzien van Duitsland in de naoorlogse jaren, de uitwerking van de Amerikaanse Marshallsteun vanaf 1947 en de dekolonisatie van Indië in dezelfde periode.¹

Ik richt me in dit onderzoek met name op het derde terrein. Met de inval van de Duitsers in 1940 werd de Nederlandse regering gedwongen haar politiek van strikte neutraliteit tegenover de grote Europese mogendheden opzij te zetten. In november 1946 moest de Nederlandse regering, op verzoek van de grote geallieerde landen, ten aanzien van de toekomst van de verslagen voormalige bezetter Duitsland haar visie formuleren. Een memorandum over het beleid dat de Nederlandse regering voorstond, werd voorbereid. Het werd in januari 1947 aan de geallieerde grote vier verstuurd. Het was op dat moment een noviteit in Nederland. Behoudens de keuze van Nederland voor het 'One World'-concept van de Verenigde Naties, was er van een uitgekristalliseerde buitenlandse politiek überhaupt nog geen sprake in de periode kort na de Tweede Wereldoorlog. Een actieve buitenlandse politiek zou pas later, als gevolg van het uitbreken van de Koude Oorlog tot stand komen.

De Nederlandse regering deed bij de formulering van het beleid ten aanzien van Duitsland een beroep op Hirschfeld, die notabene één van de 'fakkeldragers' van de neutraliteitspolitiek in de jaren dertig was geweest. Niet alleen hierom, ook tegen de achtergrond van de culturomslag die het kabinet-Beel beoogde tot stand te brengen (men wenste na de jaren van bestuurlijke dictatuur een 'herstel' van de 'parlementaire praktijk'²) was de keuze voor Hirschfeld geen voor de hand liggende. Hirschfeld was de voornaamste representant van het Nederlandse bestuur tijdens de bezetting, en droeg het odium van de bestuurlijke cultuur waartegen het kabinet actie wilde ondernemen. Niettemin zou Hirschfeld tot 1952 het beleid ten aanzien van Duitsland onder zijn hoede krijgen.

De literatuur over de rol die Hirschfeld (met diens in de jaren dertig en begin jaren veertig ontwikkelde opinies over Duitsland) had bij de totstandkoming van het beleid ten aanzien van Duitsland in 1947, is beperkt. Schaper richt zich in zijn publicaties over de totstandkoming van een actief Nederlands buitenlands beleid tussen 1945 en 1950 vooral op de grote politieke lijnen, waardoor de gebeurtenissen rondom de totstandkoming van het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsland in 1947 raken ondergesneeuwd.³ Lademacher besteedt in zijn uitgebreide artikel 'Die Niederlande und Deutschland 1945-1947. Wirtschaftsfragen und territoriale Korrekturen' uit 1983 meer aandacht aan die gebeurtenissen, maar spreekt zich evenmin expliciet uit over de invloed van Hirschfeld op de formulering van het

---

¹ Zie voor biografische schetsen: Van der Beugel, 'Hans Max Hirschfeld' (1963); Trienekens, 'Hans Max Hirschfeld' (1979); Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle' (1992); (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld' (1998). Met name het artikel van Rhijnsburger is interessant, omdat er in wordt gepoogd een verklaring te geven voor de enorme invloed die Hirschfeld volgens Rhijnsburger op diverse terreinen had. Ik kom hierop later terug.

² Zie: Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 44-48 en 138-140.

³ Schaper, 'Van afzijdigheid naar bondgenootschappelijkheid' (1978); id., 'Security Policy of the Netherlands' (1978); id., 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid' (1981).

memorandum.⁴ Wielenga beperkt zich in zijn werk uit 1989 *West-Duitsland: partner uit noodzaak*, dat immers handelt over de Nederlands-Duitse betrekkingen tussen 1949 en 1955, tot de opmerking dat Hirschfeld vanaf 1947 zeer invloedrijk was in de Nederlands-Duitse betrekkingen.⁵ Bogaarts beperkt zich in zijn magnum opus uit 1989 over het kabinet-Beel tot de opmerking dat de commissie-Duitsland (een driemanschap waarvan Hirschfeld deel uitmaakte) 'van zeer groot gewicht [is] geweest in de vaststelling van de koers in het Nederlandse beleid ten opzichte van Duitsland'. Bogaarts concludeert dat de invloed van de volksvertegenwoordiging minimaal was.⁶ In geen van de titels worden de vragen beantwoord hoe groot de invloed van Hirschfeld op de vorming van het beleid nu precies was, en in hoeverre Hirschfelds contacten met Duitsland in de jaren dertig en het begin van de jaren veertig zijn visie hebben beïnvloed.

Op die vragen richt ik me in dit werk. De onderzoeksvragen die aan dit werk ten grondslag liggen, hebben derhalve betrekking op twee thema's. Ten eerste dat van het politieke denken over Duitsland en ten tweede dat van de zogenaamde 'vierde macht', waaronder ik versta: de sleutelpositie die ambtenaren innemen in de besluitvorming.⁷ Aan de hand van de conceptnota die Hirschfeld in 1946 in regeringsopdracht schreef over zijn ideeën inzake het beleid dat Nederland ten aanzien van Duitsland moest voeren, en op basis van Hirschfelds latere nota's over de politiek ten aanzien van Duitsland (alle stukken berusten bij het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken), wil ik het beleid karakteriseren dat Hirschfeld terzake Duitsland in 1946 en later voorstond. Omdat het archief van Buitenlandse Zaken teveel materiaal bevat om binnen korte tijd een beeld te krijgen van de formele aspecten van de opstelling van het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsland, heb ik hiervoor gebruik gemaakt van het archief van het ministerie van Algemene Oorlogvoering/Kabinet van de minister-president, berustende bij het Algemeen Rijksarchief. Aan de hand van Hirschfelds correspondentie die is te vinden in het archief van Handel en Nijverheid (berustende bij het Algemeen Rijksarchief) en op basis van het dagboek dat Hirschfeld bijhield in de jaren 1944-1945 (dat is aanwezig bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) wil ik het gedachtengoed van Hirschfeld over Duitsland in de jaren 1932-1945 in kaart brengen. Zo probeer ik de oorsprong van de elementen uit Hirschfelds gedachtengoed over Duitsland in 1946 en later te traceren en wil ik de constanten en variabelen in het denken van Hirschfeld over Duitsland voor en na 1945 in kaart brengen.

Rondom het thema 'vierde macht' wil ik beschrijven hoe Hirschfeld in de hoogste regionen van het ambtelijke leven terecht kwam en hoe hij er zich in de moeilijke jaren tussen 1940 en 1946 handhaafde. Ten tweede wil ik de vraag beantwoorden welke invloed Hirschfeld op het Nederlandse beleid ten aanzien van Duitsland (zoals dat begin 1947 voor het eerst werd geformuleerd) heeft gehad. Om die vraag te kunnen beantwoorden, moet ook ter sprake worden gebracht in hoeverre Hirschfelds standpunten inzake Duitsland afweken van bijvoorbeeld die van medeambtenaren en niet te vergeten die van invloedrijke politici en de politieke stromingen waaruit zij voortkwamen.

In hoofdstuk 1 geef ik, naast een beknopte biografische schets, de spaarzame stukken weer waaruit Hirschfelds visie op nazi-Duitsland in de periode 1932-1939 blijkt. In hoofdstuk

---

⁴ Lademacher, 'Die Niederlande und Deutschland', 472-474.

⁵ Wielenga, *West-Duitsland*, 30.

⁶ Bogaarts, *kabinet-Beel*, band A, 531.

⁷ Vgl. Crinice le Roy, *Vierde macht*, 12-13.

2 beschrijf ik naast Hirschfelds werkzaamheden tijdens de bezetting de voorwaarden die Hirschfeld in 1944 en 1945 in zijn dagboek formuleerde aangaande de geallieerde behandeling van de inwoners van Duitsland wanneer Duitsland verslagen zou zijn. Ook beschrijf ik welke visie hij had op de Nederlandse naoorlogse wederopbouw. In hoofdstuk 3 wordt de afwikkeling van Hirschfelds oorlogsverleden in 1945 en 1946 ter sprake gebracht. Vervolgens komen de voorbereidingen die getroffen werden om een breed gedragen beleid ten aanzien van Duitsland te formuleren aan de orde. In hoofdstuk 4 geef ik een karakterisering van Hirschfelds opinies over de politiek die de Nederlandse regering ten aanzien van het door de geallieerden bezette Duitsland moest voeren en beschrijf ik Hirschfelds invloed op de totstandkoming van die politiek. In hoofdstuk 5 geef ik tenslotte de verschillende manieren weer waarop Hirschfeld in de periode 1947-1950 in staat was zijn gedachtengoed over Duitsland in de praktijk te brengen.

Hoofdstuk 1

Een biografische schets van Hans Max Hirschfeld in de periode 1899-1940

'Hij was een man van uitzonderlijke bekwaamheid en werkkraft, maar cerebraal, afgesloten tegen emoties en steeds rationeel denkend: wat was haalbaar, wat niet?'.⁸ Zo typeert de historicus Lou de Jong de topambtenaar Hans Max Hirschfeld. De meeste biografische gegevens die tot dusverre over Hirschfeld bekend zijn, komen uit de koker van De Jong. Deze baseert zich voor de biografische schets in zijn grote werk⁹ voor een belangrijk deel op tien 'persoonlijke' gesprekken die hij in de jaren vijftig en in het begin van jaren zestig met Hirschfeld voerde.¹⁰ De vader van Hans Max Hirschfeld, Mendel Leib Max Hirschfeld, zou aan het einde van vorige eeuw zijn weggetrokken uit het tsaristische Rusland [waarschijnlijk uit Litouwen - RdB], omdat hem als jood hier maatschappelijk weinig kansen werden geboden. Hij vestigde zich in Hamburg en trouwde met de uit Bremen afkomstige niet-joodse Clara Dorothéa Julie Schaper. Mendel Leib Max werkte in de scheepvaartbranche en vestigde zich in 1898 in Rotterdam als vertegenwoordiger van de Britse rederij 'Cunard and White Star Line'. Nadat Hans Max Hirschfeld op 29 mei 1899 werd geboren te Bremen, werd hij (Luthers) gedoopt. Zijn vader haalde later vaak de uitspraak van Heine aan: 'Der Taufzettel ist das Entreebillet zur europäischen Kultur.' Mendel Leib Max (die zelf een joods-orthodoxe achtergrond had) veranderde in 1912 zijn joodse naam in het meer algemene 'Max'.¹¹ Hij hoorde evenmin als Hans Max Hirschfeld later bij een kerkgenootschap.¹²

Hans Max Hirschfeld groeide op in Rotterdam, volgens de publicist Schouten als een 'èchte Rotterdammer'.¹³ Wat Schouten met die kwalificatie bedoelt, wordt uit zijn tekst niet duidelijk. Waarschijnlijk refereert hij aan Hirschfelds latere opleiding in de handelswetenschappen als aan de joodse achtergrond van Hirschfelds vader, en wil hij tot uitdrukking brengen dat Hirschfeld in een 'geassimileerd' milieu opgroeide. De enige mededeling van Hirschfeld die ik over zijn Rotterdamse achtergrond tegenkwam, in de archieven, dateert van 1937. Hirschfeld maakte toen in België kennis met de burgemeester van Antwerpen, Camille Huysmans. Hirschfeld stelde zich aan Huysmans voor als 'feitelijk Rotterdammer', nadat deze bij de kennismaking spottend opmerkte dat 'de Hollanders' voor een Belg gevaarlijk waren.¹⁴ Rotterdam en Antwerpen waren van oudsher verwikkeld in een felle concurrentiestrijd.

---

⁸ De Jong, *Koninkrijk XII*, 370.

⁹ In: De Jong, *Koninkrijk IV*, 163-172.

¹⁰ De Jong, *Koninkrijk XIII*, 48; id., *Herinneringen II*, 101. Het lijkt er op dat bij het RvO van deze gesprekken geen verslagen bewaard zijn gebleven, wellicht met uitzondering van de opmerkingen die De Jong in zijn 'fichesysteem' verwerkte. Zie De Jong over het karakter van de gesprekken: RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, map d, memorie van punten opgesteld voor de discussie op 21/2/72, p.17.

¹¹ De Jong, *Koninkrijk IV*, 163 en 164. Zie voor details aangaande de namen van de ouders: Trienekens, 'Hans Max Hirschfeld', 242.

¹² Trienekens, *Voedsel en honger*, 164.

¹³ Schouten, *Duistere zaken*, 79. Schouten baseert zich in zijn biografische schets van Hirschfeld (die de periode 1931-1945 beslaat) volledig op het werk van De Jong. Hij komt hierbij niet tot inzichten die afwijken van die van De Jong. De schets zal om die reden hierna niet meer ter sprake komen.

¹⁴ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7028, 'Notitie [d.d. 19/4/37] naar aanleiding van een gesprek met den heer Camille Huysmans [...] op 14 April 1937', bestemd voor minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart prof.dr.ir. H.C.J.H. Gelissen, p.1. Zie ook: Boot, *Duivel en diepze*, 55; Boot vermeldt ten onrechte dat de ontmoeting plaatsvond ten tijde van onderhandelingen over de haventarieven; de ontmoeting vond plaats in het kader van de conferentie van de 'Oslostaten'. In zijn memoires vermeldt Hirschfeld de (eenmalige) ontmoeting met Huysmans, zie: Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 142.

In het gezin waarin Hans Max Hirschfeld en zijn zuster Els opgroeiden¹⁵, werd voornamelijk Duits gesproken, omdat hun moeder moeite zou hebben gehad met het Nederlands. De jonge Hirschfeld hoorde volgens De Jong verhalen van zijn vader omtrent de wantoestanden in het Russische Rijk; de 'maatschappelijke chaos' waarvan de Russische Revolutie een direct gevolg was geweest. Volgens De Jong zou Hirschfeld hieruit de conclusie hebben getrokken dat een 'stabiele maatschappij' leidende figuren nodig had die de 'voorziening in de noden van [...] [de] massa' tot uitgangspunt van hun beleid maakten. In die zin zou Hirschfeld ook het werk van de door hem bewonderde Franse utopisch-socialist Saint-Simon hebben geïnterpreteerd. Voor Hirschfeld zou economische politiek eigenlijk sociale politiek geweest zijn, concludeert De Jong.¹⁶ Hirschfeld hamerde gedurende zijn latere ambtelijke carrière voortdurend op het aambeeld van de zorg voor de materiële positie van de 'massa', en het is best mogelijk dat hierbij de verhalen van zijn vader een beginsel vormden.¹⁷

Hirschfelds waardering van het Saint-Simonisme daarentegen betrof vooral waardering voor enkele financiële creaties van volgelingen van Saint-Simon. Hirschfeld zou die waardering in zijn proefschrift tot uitdrukking brengen. Nadat hij de HBS had doorlopen, studeerde hij economie aan de Rotterdamsche Handelshoogeschool (tegenwoordig onderdeel van de Erasmus Universiteit). Hij promoveerde er, hierbij onder andere geholpen door de president van de Nederlandsche Bank mr. G. Vissering¹⁸, in 1922 op een economisch-historisch onderzoek. De opkomst in Nederland van de investeringsbank naar voorbeeld van de zogenaamde 'Crédit Mobilier' (oorspronkelijk een creatie van volgelingen van Saint-Simon in Frankrijk) in de negentiende eeuw centraal stond hierin centraal.¹⁹ De Saint-Simonisten richtten zich met hun bank aanvankelijk op investering in brede kring, waardoor ook traditioneel onbemiddelden tot zakelijke initiatieven in staat werden gesteld. Hierdoor zou uiteindelijk het verschil tussen bezitter en bezitsloze moeten worden opgeheven. De bankdirecteur zou in de inrichting van de maatschappij die deze Saint-Simonisten voorstonden een veel sterker leidinggevende rol krijgen toebedeeld, vooral in de ontwikkeling van de productiecapaciteit en in de algemene economische politiek.²⁰ Hirschfeld was het met dit laatste eens.²¹ Het bankwezen was volgens hem de 'intermediair' tussen privébelang en algemeen belang en was [beter dan de overheid - RdB] in staat een stabiele ontwikkeling van de 'verschillende takken van volkswelvaart' te begeleiden, zonder politieke en sociale onrust. Volgens Hirschfeld hadden de door Saint-Simonisten gestarte investeringsbanken hun nut bewezen doordat zij (in Frankrijk vanaf 1851, in Nederland vanaf 1863) met hun krediet aan particuliere ondernemers de

---

¹⁵ In: De Jong, *Koninkrijk IV*, 164 en 168, wordt abusievelijk vermeld dat het gezin vier kinderen telde. Dit wordt gecorrigeerd in: De Jong, *Koninkrijk XIII*, 96.

¹⁶ De Jong, *Koninkrijk IV*, 170.

¹⁷ Zie voor Hirschfelds mening over de verhouding tussen economische, financiële en sociale politiek: Hirschfeld, 'Beslissingen op het gebied der economische politiek'.

¹⁸ Hirschfeld, *Ontstaan moderne bankwezen*, XV.

¹⁹ Hirschfeld was volgens historicus L.J. Rogier de eerste die een uitgebreide publicatie aan 'crédit mobilier', 'crédit foncier' en 'crédit mutuel' wijdde, zie: RvO no.303, Werkarchief Koninkrijk IV, map a, opmerkingen Rogier over manuscript hoofdstuk 4, 28/10/71, p.5.

²⁰ Hirschfeld, *Ontstaan moderne bankwezen*, 20.

²¹ Rhijnsburger, 'Political Biography as a Vehicle', 140.

industrialisering hadden voorbereid.²² Tussen 1924 en 1952 publiceerde hij nog vier economisch-historische artikelen waarin opnieuw de Saint-Simonistische creaties in het financiële gebied centraal stonden.²³ In zo'n latere publicatie benadrukte Hirschfeld dat men de Saint-Simonisten nauwelijks als socialisten kon beschouwen, omdat het historisch materialisme en de 'apocalipsis' van Marx geen deel uitmaakten van hun gedachtengoed.²⁴

Uit de stellingen die Hirschfeld in 1922 toevoegde aan zijn proefschrift, blijkt naast aandacht voor een soort van 'verzoening van kapitaal en arbeid' en naast historische belangstelling ook een sterke belangstelling voor zijn geboorteland. Vier van de acht stellingen hadden betrekking op Duitsland. Zo ontkende Hirschfeld in stelling VII dat Duitsland na de Franse nederlaag in de Frans-Duitse oorlog van 1870/1871 met het verdrag van Frankfurt een bevoorrechte positie in de Franse handel opeiste. In de laatste stelling schreef Hirschfeld over zijn geboortestad: 'De ontwikkeling van den handel van Bremen na den [Eerste - RdB] wereldoorlog is een bewijs voor het feit, dat de handel van deze stad niet op geographische factoren is gebaseerd, doch voornamelijk op de organisatie, die enkele takken van handel aldaar bezitten.'²⁵ In de stelling komt ook interesse voor de organisatie van het bedrijfsleven naar voren. In de jaren dertig zou in Nederland een debat over effectieve economische 'ordening' losbranden. Tijdens de bezetting door de Duitsers zou Hirschfeld zelfs in staat gesteld worden de totstandkoming van die 'ordening' te begeleiden. Wat betreft zijn dissertatie zou Hirschfeld bijna veertig jaar na zijn promotie (kort voor zijn dood in 1961) het plan hebben opgevat deze te bewerken voor een nieuwe publicatie.²⁶ Met de Handelshoogeschool zou Hirschfeld in de jaren na zijn promotie verbonden blijven. Hij gaf er wel eens een lezing²⁷ en hij schonk aan het fonds van de opleiding.²⁸

Vanaf 1920 had Hirschfeld naast zijn studie bij de Rotterdamsche Bank(vereening) gewerkt (die later zou opgaan in de AMRO-bank). Volgens De Jong was hij er via contacten van zijn vader terechtgekomen. Hirschfeld zou er tot 1925 blijven werken, tot de bank bijna failliet ging.²⁹ Hij woonde tot die tijd in Rotterdam³⁰, waarschijnlijk bij zijn ouders. Van 1925 tot 1931 was Hirschfeld in dienst bij de Javasche Bank (de Indische circulatiebank in Batavia) als chef van de economisch-statistische afdeling. Aan zijn verblijf in Indië dacht Hirschfeld nadien met 'weemoed' terug. Hij werkte in een kamer naast die van de president van de bank, mr. L.J.A. Trip. Voor Trip had Hirschfeld veel waardering, met name voor zijn

---

²² Hirschfeld, *Nieuwe stroomingen*, 7.

²³ Zie: Hirschfeld, 'Plannen Dr S. Sarphati' (1924); id., *Nieuwe stroomingen* (1925); id., 'Betekenis Saint-Simonisme' (1951) en id., 'Memorie A. Gildemeester' (1952).

²⁴ Hirschfeld, 'Betekenis Saint-Simonisme', 361 en 362.

²⁵ Hirschfeld, *Ontstaan moderne bankwezen*, XI.

²⁶ Naar aanleiding van het honderdjarig jubileum in 1963 van de Rotterdamsche Bank, die in zijn dissertatie een belangrijke plaats had, zie: Van Galen, 'In memoriam', *Algemeen Handelsblad*, 7/11/61.

²⁷ Prof.dr. M. Weisglas (in 1947 en 1949/1950 Hirschfelds medewerker) haalt Hirschfelds herdenkingsrede ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van de Handelshoogeschool in 1938 aan in: Weisglas, *Wieg*, 93.

²⁸ *Jaarboek Nederlandsche economische hoogeschool 1946-1947*, 115.

²⁹ De Jong, *Koninkrijk IV*, 164.

³⁰ Ledenlijst 'Nederlandsch Economisch-Historisch Archief', XV, in: *Economisch-Historisch Jaarboek XI*.

talent moeilijke zaken 'in a nutshell' samen te vatten. Dit had wel tot gevolg, schreef Hirschfeld in 1947, dat Trip weinig oog had 'voor de imponderabilia [de niet weegbare elementen - RdB] van de politiek'. Trip zou zelfs een afkeer van 'de politiek' gehad hebben.³¹ Sceptis jegens de politiek en jegens democratische besluitvorming was (en is wellicht) niet ongebruikelijk in kringen van de bestuursdienst. Hirschfeld was volgens De Jong van mening dat politieke principes de wereld nog ingewikkelder maakten dan zij al was³²; hij zou altijd partijloos blijven.

Trip gold in de twintiger jaren waarschijnlijk als een voorbeeld voor Hirschfeld. Omgekeerd zal Hirschfeld ook indruk op Trip gemaakt hebben. Eind januari 1931 werd hij vanuit Den Haag gebeld door de katholieke minister van Arbeid, Handel en Nijverheid mr. T.J. Verschuur met de vraag of hij de hervorming van de afdeling voor handel en nijverheid wilde leiden. Hirschfeld was toen pas éénendertig jaar en verbaasde zich over het verzoek.³³ Verschuur wilde een adequate economische voorlichtingsdienst opzetten om de regering op wetenschappelijk verantwoorde wijze over de economie te informeren. Één en ander met in het achterhoofd, via 'actieve economische politiek' protectie te bieden aan de sterke bedrijven uit de Nederlandse economie, teneinde deze door de economische crisis heen te loodsen. Verschuur had volgens eigen zeggen bij aantreden op het departement economisch gezien niet meer dan een 'snoepwinkeltje'³⁴ aangetroffen (Verschuur die als een humorist bekend stond, verwees ongetwijfeld naar het wat zompige departementale koosnaampje 'de kruidenierswinkel') en hij had om een goede organisatie op poten te zetten een sterke topambtenaar nodig. Verschuur had al de nodige figuren uit het establishment gepolst om de functie op zich te nemen (Trip onder andere³⁵), maar deze wilden niet en uiteindelijk kwam Verschuur terecht bij de 'bijna totale outsider'³⁶ Hirschfeld. Volgens De Jong was Verschuur door Trip (die inmiddels was gerepatriëerd, hij zou later dat jaar worden benoemd tot president van de Nederlandsche Bank) op Hirschfeld attent gemaakt. Andere historici menen dat prof. H.A. Kaag (een medestudent van Hirschfeld aan de Handelshoogeschool die op jonge leeftijd hoogleraar werd aan de Katholieke Hoogeschool Tilburg) Verschuur met Hirschfeld in contact bracht.³⁷ Het lijkt mij allerm minst uitgesloten dat zowel Trip als Kaag Hirschfeld bij Verschuur hebben aanbevolen. Begin februari zegde Hirschfeld toe. Hij keerde terug naar Nederland, waar hij zich in

---

³¹ Hirschfeld, 'Trip als circulatiebankpresident', 254 en 255.

³² De Jong, *Koninkrijk IV*, 169. Rhijnsburger schrijft dat Hirschfeld 'political issues' voornamelijk zag als 'practical managerial problems', in: 'Political Biography as a Vehicle', 133.

³³ De Jong, *Koninkrijk IV*, 164.

³⁴ Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 27; De Hen haalt de passage aan en bespreekt haar in: *Industriepolitiek*, 27 e.v.; Klemann doet hetzelfde in: *Reich en Empire*, 99 e.v.

³⁵ De Vries, *Dagboek Heldring*, 904, 19/12/30.

³⁶ De Hen, *Industriepolitiek*, 74.

³⁷ De Jong noemt Trip als tipgever in: De Jong, *Koninkrijk IV*, 164. Hoewel De Jong geen bron vermeldt, volgen (G.) Hirschfeld [geen familie], Klemann en Trienekens hem: Klemann, *Reich en Empire*, 99; Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 191; Trienekens, 'Hans Max Hirschfeld', 242; Ook Houwink ten Cate noemt Trip als tipgever in: *Mannen*, 180 en 270(n5). De Hen en Moquette gaan er vanuit dat het Kaag was die Verschuur in contact bracht met Hirschfeld. Zie: De Hen, *Industriepolitiek*, 74 en Moquette, *BEP*, 99 en 419(n12). Beide baseren zich op: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 26 ('Op advies van mijn vriend prof. Kaag telefoneerde Verschuur [...] naar Batavia [...]'). Zie voor het contact tussen Kaag en Verschuur ten tijde van de benadering van Hirschfeld: Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 35.

het Haagse Benoordenhout vestigde.³⁸ Hij woonde er samen met zijn zuster. In de loop van 1931 bereidde Hirschfeld de departementale reorganisatie voor en eind december 1931 werd hij benoemd als directeur-generaal van Handel en Nijverheid.

In de hieropvolgende periode zou een controverse ontstaan met het ministerie van Buitenlandse Zaken. Verschuur wilde namelijk dat zijn departement de leiding van de economische onderhandelingen met het buitenland zou overnemen van het departement van Buitenlandse Zaken. Al direct na Hirschfelds aantreden werden de bevoegdheden van de chef van de Directie Economische Zaken van het departement van Buitenlandse Zaken dr. J.A. Nederbragt ter discussie gesteld. Verschuur, die Hirschfeld naar voren schoof, stond erop op dat deze tijdens onderhandelingen de 'materiële belangen' behartigde.³⁹ Men wenste op Verschuurs departement bovendien het recht instructies te geven aan de posten van Buitenlandse Zaken, en men wilde invloed op de benoeming van diplomaten. Dit alles werd door Buitenlandse Zaken uiteraard als een aanval op de kern van het ministerie beschouwd⁴⁰ dat, als vertegenwoordiger van Nederland met zijn neutraliteitspolitiek, naast de handelspolitiek niet veel omhanden had. Nederbragt zou in 1950 nog Verschuur als 'imperialistisch gezind' typeren.⁴¹ De inbreuk op een belangrijk deel van de competenties van Buitenlandse Zaken had echter vooral een politieke component. Op Buitenlandse Zaken overheerste het 'conservatieve' internationalistische vrijhandelsdenken (strikt genomen ging het om 'meestbegunstiging'). Bij het departement van Verschuur en in het bedrijfsleven achtte men dit een in theorie lovenswaardig uitgangspunt. Na het gebrek aan resultaten in internationale besprekingen over handelsliberalisering en gezien het protectionisme in het internationale handelsverkeer achtte men het evenwel in de praktijk achterhaald en derhalve hing men het 'do et dus'-beginsel aan: economische concessies voor Nederland moesten via bilaterale onderhandelingen op basis van wederkerigheid worden afgedwongen.

De controverse zou pas na het aantreden van het tweede kabinet-Colijn in mei 1933 definitief ten gunste van Verschuurs departement worden beslist. Hirschfeld en Nederbragt namen in juni en juli 1933 samen met de nieuwe eerste minister Hendrikus Colijn (die veel meer boven zijn ambtgenoten uitsteeg dan zijn voorganger jhr.mr. Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck) deel aan de economische wereldconferentie in Londen. Ter conferentie werd voor de laatste maal gepoogd de internationale handel te liberaliseren, maar alles wijst erop dat Colijn (die zeer geringe verwachtingen had van de uitkomsten van de conferentie⁴²) één en ander beschouwde als een 'verplicht nummertje'. Colijn, die als een man van de praktijk economisch niet zeer geschoold was⁴³, liet zijn partijgenoot Nederbragt met diens vrijhandelsideo-

---

³⁸ Hij woonde van 1931 tot en met 1945 achtereenvolgens op de Breitnerlaan, op de Waalsdorperweg, in de Juliana van Stolberglaan en, nadat die laatste woning in 1945 door de geallieerden werd gebombardeerd, in een kantoor op de Mauritskade. Hij woonde na de bezetting (met uitzondering van zijn verblijf in Indonesië in 1950) tot aan zijn dood in een flat op de Benoordenhoutseweg.

³⁹ Klaassen, Woltring en Renaud, *Documenten buitenlandse politiek*, periode B, deel I, 538(n); Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 41; Moquette, *BEP*, 104.

⁴⁰ Moquette, *BEP*, 105; Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 18, brief minister van Buitenlandse Zaken jhr.mr. A.C.D. de Graeff aan gezant in Berlijn mr. J.P. graaf van Limburg Stirum d.d. 14/7/33.

⁴¹ Nederbragt, *Herinneringen*, 53.

⁴² Dat schreef hij aan de Koningin: Bloemen, 'Vrijhandel en protectie', 248.

⁴³ RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk I, opmerkingen, reactie prof.dr. T.P. van der Kooy (een medewerker van Hirschfeld in de jaren dertig en in de bezettingstijd) op manuscript p.1-200, 24/10/67, p.1; De Jong, *Koninkrijk XIV*, 6.

logie⁴⁴ in Londen links liggen⁴⁵ en liet zich door Hirschfeld adviseren. Journalisten van *De Maasbode* troffen Hirschfeld en Colijn (zonder Nederbragt) aan in Colijns kamer in het Dorchester-hotel, waar zij de vergadering van die dag voorbereidden.⁴⁶ Volgens Hirschfeld werd in Londen (dus: mede door zijn toedoen) de grondslag gelegd voor Colijns beslissing dat Verschuurs departement (dat nu Economische Zaken heette, tot 1946 wisselde het departement nog een aantal keren van naam) het absolute primaat kreeg in de handelspolitiek.⁴⁷ Zeer waarschijnlijk maakte Hirschfeld in zijn memoires de invloed van het mislukken van de conferentie in Londen op deze beslissing van Colijn groter dan hij in werkelijkheid is geweest. Al tijdens de kabinetsformatie had Colijn toegestemd in een overheveling van de handelspolitiek van Buitenlandse Zaken naar Economische Zaken, hiertoe onder druk gezet door Verschuur en de 'protectionisten' in diens partij, de RKSP.⁴⁸ De consequenties voor de handelspolitiek had hij toen reeds lang aanvaard.⁴⁹ De 'beschermende' crisiswetgeving werd na de conferentie in Londen op voorstel van Hirschfeld aangescherpt. Voorts besloot Colijn in Londen om Hirschfeld te benoemen als vertegenwoordiger in het Economisch Comité van de Volkenbond, hierbij Nederbragt passerende. De benoeming kreeg in de herfst van 1933 zijn beslag.⁵⁰ De strijd van minister van Buitenlandse Zaken jhr.mr. A.C.D. de Graeff tegen de wensen van Economische Zaken⁵¹ was na de conferentie een achterhoedegevecht geworden.

Hield Hirschfeld zich aanvankelijk bezig met de economische betrekkingen met diverse landen, bijvoorbeeld die met de niet door Nederland erkende Sovjetunie⁵², steeds meer richtte hij zich op bilaterale onderhandelingen met Duitsland, terwijl zijn ondergeschikten zich met de 'rest van wereld' bezig hielden. In januari 1935 verkeerde Hirschfeld naar eigen zeggen in staat van permanent overleg met Duitsland.⁵³ Vanaf eind 1933 vormden contingeringsonderhandelingen de kern van zijn werk. In- en uitvoerquota in goederen werden als gevolg van de protectionistische politiek van bescherming van de eigen industrie bilateraal tegen elkaar afgewogen. Bovendien voerde Hirschfeld onderhandelingen over de instelling van een 'clearing', omdat de *Reichsbank* karig was met de verstrekking van deviezen voor buitenlandse transacties. Financiële tegoeden van ingezetenen van beide landen in het andere land zouden vanaf 1934 zoveel mogelijk tegen elkaar worden weggestreept. Dit kwam het

---

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld de typering van Nederbragt in: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 26 en in: Klemann, *Reich en Empire*, 99.

⁴⁵ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 26; Puchinger baseert zich vermoedelijk op Hirschfeld in: 'Dr. J.A. Nederbragt te Danzig'.

⁴⁶ Interview met Colijn in: *Maasbode* 14/6/33.

⁴⁷ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 27.

⁴⁸ De Graeff, 'Premier in de buitenlandse politiek', 44.

⁴⁹ Langeveld, de biograaf van Colijn, concludeert dat Colijn al op 1 februari 1932 het protectionisme had aanvaard, getuige zijn redevoering op die dag, 'Vitusdansen van het Protectionisme': Langeveld, *Colijn* I, 335 en 455(n25). Waarschijnlijk was Colijn nadien nog van mening dat op de lange termijn naar vrijhandel moest blijven worden gestreefd: De Graeff, 'Premier in de buitenlandse politiek', 36.

⁵⁰ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 25-27.

⁵¹ Zie: Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 18, brief De Graeff aan Van Limburg Stirum d.d. 14/7/33.

⁵² Zie: Knapen, *Lange weg*, 171 e.v.

⁵³ Houwink ten Cate, *Mannen*, 179 en 270(n2).

naziregime, dat in januari 1933 in Duitsland aan de macht was gekomen, zeer van pas, omdat het de Duitse deviezen zoveel mogelijk voor de opbouw van het militaire apparaat wilde sparen. Met name de contingenteringsonderhandeling waren zeer branchespecifiek en het zou te ver voeren op deze plaats hierover in detail te treden.⁵⁴ De economische onderhandelingen verliepen na de *Machtergreifung* door de nazi's volgens Hirschfeld aanvankelijk gemakkelijker dan die met de regeringen van het democratische Duitsland.⁵⁵ Ook waren er in nazi-Duitsland volgens Hirschfeld nog altijd gezagdragers die zich niet tot de NSDAP voelden aangetrokken en met wie 'te praten viel'. In het milieu van diplomaten uit de oude school deed volgens Hirschfeld dan ook de uitspraak opgeld: 'Jenseits der Ministerialdirektoren beginnt der Wahnsinn!'.⁵⁶ Al werd Duitsland na januari 1933 door een misdadig regime geleid, het land was voor de Nederlandse economie van eminent belang en daarom waren goede handelsbetrekkingen met 'het achterland' volgens Hirschfeld geboden.

In de literatuur over de Nederlandse politiek van *appeasement* ten aanzien van nazi-Duitsland in de jaren dertig wordt er vaak vanuit gegaan dat Hirschfeld in die politiek een sleutelrol speelde, omdat hij de initiator geweest zou zijn van een sterke Nederlandse economische oriëntatie op Duitsland.⁵⁷ De politicoloog Van Roon beschouwt Hirschfeld in zijn werk over de Oslostaten als een 'centrale' figuur in de beginfase van de 'economische toenadering' tot nazi-Duitsland.⁵⁸ Wat betreft de Nederlandse verhoudingen met de twee grote handelspartners Duitsland en Groot-Brittannië was Hirschfeld in september 1932, vier maanden voor de *Machtergreifung*, inderdaad van mening geweest dat eerst de op dat moment gebrouilleerde handelsbetrekkingen met Duitsland dienden te worden hersteld, alvorens die met de Britten konden worden verbeterd.⁵⁹ Er is geen aanleiding om te veronderstellen dat Hirschfelds prioriteitsstelling na de *Machtergreifung* een andere was. Hirschfeld zag weinig gelegenheid voor een sterke Nederlandse economische oriëntatie op Groot-Brittannië (ten koste van Duitsland), omdat de Britten hieraan hoge eisen zouden stellen. Nederland exporteerde sinds jaar en dag al meer naar Groot-Brittannië dan het uit dat land importeerde. De voor Nederland zeer belangrijke landbouwexport werd bovendien door de Britse imperiale voorkeurspolitiek gehinderd. Vanaf 1935 zou de Nederlandse landbouwexport naar Groot-Brittannië die naar Duitsland desondanks overtreffen, omdat de landbouwexport naar Duitsland was afgenomen van krap tweeëndertig procent van de totale landbouwexport in 1934 naar ruim negentien procent in 1936.⁶⁰ Het aandeel dat de export naar Duitsland innam in de totale Nederlandse export, nam af van tweeëntwintig procent in 1933 tot zestien procent in 1936. Ook de import uit Duitsland nam sterk af. Over de resultaten van de Nederlandse handelspolitiek merkt de historicus Houwink ten Cate dan ook terecht op dat er tijdens de

---

⁵⁴ Zie hiervoor onder meer de eerdergenoemde titels: Hirschfeld, *Actieve economische politiek*; Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*; De Hen, *Industriepolitiek*; Moquette, *BEP*; Houwink ten Cate, *Mannen en Boot, Duivel en Diepzee*. Zie ook: Blaisse, 'Nederlandse handelspolitiek' en Van Schaik, *Crisis en protectie*.

⁵⁵ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 29(n); vgl. Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 84; vgl. Van Roon, 'Nederlandse regering tegenover Hitler-Duitsland', 40 en 41.

⁵⁶ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 66; vgl. id., *Herinneringen 33-39*, 144 en 145; vgl. (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 197.

⁵⁷ Zie voor een historiografisch overzicht: Houwink ten Cate, *Mannen*, 212-216.

⁵⁸ Van Roon, *Kleine landen*, 164. Zie ook: Van Roon, 'Colijn', 301 en 302.

⁵⁹ Klemann, *Reich en Empire*, 128 en 129.

⁶⁰ Zie voor een bondig overzicht: (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 192 en 193; Houwink ten Cate, *Mannen*, 181.

kabinetten-Colijn de facto geen sprake was van een economische toenadering tot het Derde Rijk, ondanks de pogingen van Hirschfeld de handel met Duitsland op peil te houden. De teruglopende handel was te wijten aan de economische politiek van het naziregime.⁶¹

Van Roon suggereert dat Hirschfelds betrokkenheid bij wat Van Roon Nederlandse 'toenaderingspolitiek' noemt, meer om het lijf had dan de pogingen de handelsbetrekkingen met Duitsland goed te houden. Nederland zou volgens Van Roon in de jaren dertig onnodig in het web van Duitse economische invloed verstrikt zijn geraakt. Direct na de *Machtergreifung* door de nazi's zou Hirschfeld de drijvende kracht zijn geweest achter een (door de nieuwe machthebbers in Duitsland zeer gewaardeerde) *eenzijdige* Nederlandse economische oriëntatie op Duitsland. Zo zou Trip (als president van de Nederlandsche Bank) Hirschfeld in februari 1933 dringend hebben geadviseerd (met de belangen van de koloniën in het achterhoofd) de handel meer te verleggen in de richting van Groot-Brittannië. De relatie tussen Hirschfeld en Trip zou zijn verstoord daar Hirschfeld geen gehoor gaf aan die oproep.⁶² Het is zeer de vraag of Hirschfeld een doorslaggevende invloed had op het regeringsbeleid inzake de Nederlandse economische betrekkingen met het buitenland. Van Roon vermeldt bovendien niet dat Trip in zijn brief aan Hirschfeld schreef dat de mogelijkheid dat de Britten zich bereid zouden tonen de handel met Nederland op te schroeven 'wellicht een kleine' was. Nederland zat volgens Trip derhalve 'tussen the devil and the deep sea', en men deed er volgens Trip het beste aan de resultaten van de economische wereldconferentie (in juni en juli 1933) af te wachten.⁶³ Na te hebben geconstateerd dat Hirschfeld voorstander was van een economische oriëntatie op Duitsland, spreekt Van Roon de mogelijkheid uit dat Hirschfeld met familieleden in Duitsland werd gechanteeerd⁶⁴ of dat hij door de Duitsers werd omgekocht: nadat op 15 december 1933 voor het eerst niet de gezant in Berlijn mr. J.P. graaf van Limburg Stirum, maar Hirschfeld een handelsverdrag mocht ondertekenen, zou hij door de Duitsers voor zijn op Duitsland georiënteerde houding zijn beloond met een buste van Frederik de Grote⁶⁵, die 1200 Mark kostte en die door de Duitsers in samenspraak met Hirschfeld zou zijn uitgezocht.⁶⁶ Gezien de consistente houding die Hirschfeld innam inzake het belang van goede economische betrekkingen met Duitsland zie ik echter geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat Hirschfeld op een of andere wijze gecorrumpeerd geraakt is of gechanteeerd werd.

Van Roon overschat waarschijnlijk de invloed van Hirschfeld op het beleid ten aanzien van Duitsland in de beginmaanden van 1933, en overschat de gevolgen ervan voor het beleid op de lange termijn. Colijn bemoeide zich na zijn aantreden als eerste minister in mei 1933 op de achtergrond zeer intensief met de economische onderhandelingen met Duitsland en met Groot-Brittannië.⁶⁷ Colijn verkeerde als geen ander in een positie waarin hij regeringsbeleid dat hem niet zinde, kon ombuigen. Hij was in tegenstelling tot Hirschfeld zeer sterk gepor-

---

⁶¹ Houwink ten Cate, *Mannen*, 180, 181 en 216.

⁶² Van Roon, *Kleine landen*, 164.

⁶³ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Trip aan Hirschfeld d.d. 20/2/33, p.1. Ook Boot gaat aan Trips bedenkingen voorbij in: Boot, *Duivel en diepzee*, 82; Boot trof de brief aan in het archief van De Nederlandsche Bank.

⁶⁴ Van Roon, *Kleine landen*, 164.

⁶⁵ Van Roon, *Kleine landen*, 166 en 419 (n204)

⁶⁶ Interview met Van Roon in: Van den Brink, 'Fout vóór de oorlog', 16.

⁶⁷ De Graaff, 'Premier in de buitenlandse politiek', 37 en 38; Manning, 'Nederland en het buitenland', 447 en 448.

teerd voor een Nederlandse economische heroriëntatie op Engeland, ten nadele van Duitsland. Hij zette zich hiervoor dan ook persoonlijk in, maar zonder veel succes.⁶⁸

Al moet Hirschfelds invloed op het regeringsbeleid niet worden overschat⁶⁹, de indruk lijkt wel gerechtvaardigd dat Hirschfelds ministers in de kabinetten-Colijn van 1933 tot 1939, zich met het specifieke terrein van de handelspolitieke onderhandelingen met Duitsland inhoudelijk niet erg bemoeiden. Zij lieten dit terrein aan Hirschfeld en aan de 'bovenmeester'⁷⁰ Colijn over. Beide waren dan ook als enige werkelijk op de hoogte van de wirwar van handelsverdragen en contingenteringsmaatregelen die vanaf 1933 met Duitsland waren gesloten.⁷¹ Het onafhankelijke optreden van Hirschfeld paste in de cultuur van die kabinetten. Hirschfeld werd ook, betrekkelijk onafhankelijk van zijn minister, bij de besluitvorming van de ministerraad geraadpleegd.⁷² Houwink ten Cate schetst Hirschfeld evenwel als een ambtenaar die 'tamelijk zelfstandig' kon opereren, juist omdat hij het volste vertrouwen genoot van Colijn⁷³, waardoor hij ook het vertrouwen van de ministerraad genoten zal hebben. Hirschfeld hield zich waarschijnlijk vooral met de uitwerking van de handelspolitiek bezig. Dat hij achter de schermen de grote inspirator van de buitenlandse economische politiek was, lijkt me onwaarschijnlijk.⁷⁴ Wat betreft de invloed van Hirschfeld op Colijn gaat het wat ver om de jonge Hirschfeld te beschouwen als een 'kwade genius' die de 'brede' visie van de 'grand old man' Colijn wezenlijk kon beïnvloeden.⁷⁵ De typering van het SDAP-Tweede Kamerlid in de jaren dertig jhr. mr. M. van der Goes van Naters spreekt op dit punt voor zich. Van der Goes van Naters noemde Hirschfeld in zijn memoires de 'slaaf' van Colijn.⁷⁶

Hier tegenover staat de typering van mr. dr. L.G. Kortenhorst, een Tweede Kamerlid voor de RKSP dat in de jaren dertig (als vertegenwoordiger van het bedrijfsleven!) regelmatig als delegatielid bij de economische onderhandelingen met Duitsland betrokken was.⁷⁷ Kortenhorst sprak over Hirschfeld als de leidinggevende achter de schermen en de 'geest

---

⁶⁸ De Graaff, 'Premier in de buitenlandse politiek', 37.

⁶⁹ Hierbij moet ook de kanttekening worden gemaakt dat indertijd de ministers zich in de internationale contacten op de achtergrond hielden, waardoor het beeld over de rol van Hirschfeld kan zijn vertekend. Bovendien lijkt het alsof Hirschfeld in zijn memoires zijn eigen positie aandikte.

⁷⁰ Verschuur, die (volgens Hirschfeld) ondanks de inbreuk door Colijn op zijn terrein aan Colijn loyaal bleef, noemde hem wel eens zo, zie: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 34.

⁷¹ Houwink ten Cate, *Mannen*, 179.

⁷² De gewoonte dat de hoogste ambtenaren in de ministerraad mee vergaderden, werd door Colijn in 1933 geïntroduceerd, zie: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 35; Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 208.

⁷³ Houwink ten Cate, *Mannen*, 180; vgl. Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 5.

⁷⁴ In het werkarchief van Hirschfeld, onderdeel van het archief van Handel en Nijverheid, dat berust bij het Algemeen Rijksarchief, zijn inzake de handel met Duitsland nauwelijks nota's over principiële beleidslijnen te vinden.

⁷⁵ Met zijn pleidooi in 1935 voor het verlaten van de 'goudstandaard' had Hirschfeld bij Colijn bijvoorbeeld geen enkel succes. Zie: De Rooy, *Werklozenzorg*, 139; Vonhoff, *Oud*, 58 en 59.

⁷⁶ Van der Goes van Naters, *Met en tegen*, 60.

⁷⁷ Over de controle van de Kamer op het economische beleid in de jaren dertig schreef Hirschfeld in een artikel dat verscheen in 1946. Hirschfeld relateerde daarin zijn eigen macht enigszins, maar dit artikel moet met enige scepsis worden gelezen, omdat de indruk ontstaat dat het onder andere tot doel had op dat moment zijn besmeurde straatje schoon te vegen. Zie: Hirschfeld, 'Ambtenaar en het staatsingrijpen', 6-9 en 14.

achter de troon' van de Nederlandse economische politiek.⁷⁸ Mogelijk doelde hij hierbij op de verhouding tussen Hirschfeld en zijn ministers, die allen (Colijn, die in april, mei en juni 1934 optrad als minister van Economische Zaken ad interim uitgezonderd) partijgenoten waren van Kortenhorst. Het vermoeden van een competentiestrijd tussen Hirschfeld en zijn ministers (Verschuur, prof.dr.ir. H.C.J.H. Gelissen en mr. M.P.L. Steenberghe) bestaat echter alleen wanneer het gaat om Gelissens ministerschap. Tussen Hirschfeld en Gelissen (een chemicus met een grote 'Stiftungsdrang' die evenwel niet werd beschouwd als een vakbekwaam minister) ontstond een zekere animositeit, nadat Kortenhorst om onduidelijke redenen bij Gelissen tegen Hirschfeld zou hebben geïntrigeerd.⁷⁹ Een van Hirschfelds medewerkers in de jaren dertig, dr. C.L. Patijn (het latere PvdA-kamerlid), legde de animositeit evenwel uit als een departementale machtsstrijd. Hij merkte op dat Hirschfeld Gelissens beleid loyaal uitvoerde nadat deze het beleid van zijn ondergeschikte had overgenomen.⁸⁰

Gelissen was voorstander van nauwe economische samenwerking van de kleinere Europese staten in Oslostaten-verband⁸¹, terwijl Hirschfeld (hoewel hij in 1937 voorzitter zou worden van de conferentie der Oslostaten) van zo'n samenwerking eigenlijk weinig heil verwachtte.⁸² Volgens Hirschfeld nam Nederland door zijn ligging en door zijn koloniaal bezit feitelijk de positie in van een grote mogendheid. Nederland stond wat de economische belangen betreft niet op een lijn met België en de scandinavische landen.⁸³ Bovendien was de onderlinge handel van de Oslostaten betrekkelijk gering en betoonden de Oslostaten België en Denemarken zich de belangrijkste Nederlandse concurrenten wanneer het ging om respectievelijk transport en landbouwexport naar Duitsland. Hierom zag Hirschfeld evenmin een Nederlands belang in het aan het Osloverdrag soortgelijke, tussen Nederland, België en Luxemburg gesloten Ouchyverdrag.⁸⁴ Uiteindelijk besloot de Nederlandse regering in 1938 het verdrag van Oslo niet meer te ondertekenen. In hoeverre Hirschfeld daarbij een rol gespeeld heeft, is nog onduidelijk.

De Jong spreekt zich niet expliciet uit over de invloed van Hirschfeld op het economische beleid ten aanzien van Duitsland in de jaren dertig. Ook hij lijkt in Hirschfeld in de vooroorlogse jaren vooral een uitvoerder van Colijns beleid te zien⁸⁵, al benadrukt hij wel dat aan Hirschfelds mening in regeringskringen bijzondere betekenis werd toegekend.⁸⁶ Ook de his-

---

⁷⁸ Anoniem [Kortenhorst], 'Tussen Plein en Binnenhof', *Volkskrant* 10/11/59.

⁷⁹ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 55 en 56; Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 118, brief De Graeff aan Van Limburg Stirum d.d. 22/12/35.

⁸⁰ Zie: Boot, *Duivel en diepze*, 52. Eind jaren vijftig, begin jaren zestig zou Hirschfeld goedmoedig maar met enig *dédain* over Gelissens ministerschap verhalen. Zie: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 74; Hirschfeld, 'Voorwoord', 19.

⁸¹ Gribling, 'Henri Caspar Joseph Hubert Gelissen', 176.

⁸² Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 96, 97 en 111; ARA, Coll. Gelissen, inv.nr. 91, nota Hirschfeld 'Verdrag tot economische toenadering gesloten te Oslo, 22 december 1930' voor Gelissen d.d. 17/10/35.

⁸³ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 103.

⁸⁴ Zie: ARA, Coll. Gelissen, inv.nr. 91, nota Hirschfeld 'Internationaal verdrag tot vermindering van handelsbelemmeringen, gesloten te Genève den 18 Juli 1932' voor Gelissen d.d. 17/10/35, p.3; vgl. Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 82.

⁸⁵ De Jong, *Koninkrijk I*, 215 en 216.

⁸⁶ De Jong, *Koninkrijk I*, 507.

torica De Keizer geeft in haar werk over de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* geen expliciete beoordeling van Hirschfelds invloed op het regeringsbeleid ten aanzien van nazi-Duitsland. De door haar beschreven *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* was een door het Duitse *Auswärtige Amt* en het *Propagandaministerium* gesteund initiatief vanaf 1936 om Duitse en Nederlandse *captains of industry* bijeen te brengen, om zo aan Nederlandse kant 'meer sympathie op te wekken voor de economie en de politiek van het Derde Rijk'.⁸⁷ Volgens De Keizer namen de Nederlandse industriëlen en zakenlieden deel aan de *DNG* om de gevolgen van de nationaal-socialistische autarkische handelspolitiek (die leidde tot tekorten van grondstoffen in Duitsland) te verzachten, om zo te voorkomen dat Hitlers expansionisme in Duitsland de 'wind in de zeilen' kreeg.⁸⁸ De Keizer beschouwt Hirschfeld als de belangrijkste tussenpersoon tussen de *DNG* en de Nederlandse regering, maar nergens in haar werk blijkt dat Hirschfelds mening, laat staan de Nederlandse regeringspolitiek op economisch gebied, door de *DNG* beïnvloed is. Uit Hirschfelds betrokkenheid langs de zijlijn bij de *DNG* kan niet een sympathie voor de economische politiek van het Derde Rijk worden afgeleid.⁸⁹ Uit een recent gepubliceerde brief van de Duitse voorzitter van de *DNG*, de Hamburgse reder Emil Helfferich, blijkt overigens wel dat men van Duitse zijde een poging heeft ondernomen Hirschfeld voor het politieke karretje te spannen: Helfferich wilde in juni 1937 dat Hirschfeld druk uitoefende op de regering om uitwijzing uit Nederland van Duitse 'politieke infiltranten' te voorkomen.⁹⁰ Of Hirschfeld gehoor gaf aan de oproep is niet bekend. Wel beschreef hij later zijn pogingen de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland, die waren verstoord door de voorgenomen uitwijzingen, te herstellen.⁹¹ Hendrix, de biograaf van de topman van het Koninklijke/Shell-concern sir Henry Deterding, interpreteert het materiaal van De Keizer en Van Roon naar believen en komt zo tot de conclusie dat Hirschfeld gehanteerd werd door 'Berlijn'. Hij noemt Hirschfeld een 'agent' van het Duitse *Büro Ribbentrop*, de organisatie achter de *DNG*.⁹² Hendrix levert echter geen zinvolle bijdrage aan de discussie. In de literatuur waarop hij zijn theses ten aanzien van Hirschfeld baseert, staat niet wat hij zegt dat er staat.

Hirschfelds visie op het naziregime en de gevolgen van haar politiek in Duitsland kan nauwelijks uit archiefmateriaal uit de jaren dertig worden afgeleid. In hoofdstuk 4 kom ik terug op Hirschfelds visie in 1946 op het afglijden van het democratische pad van de Duitse Weimarrepubliek. Uit de tijd van de *Machtübernahme* zelf rest ons slechts een enkele oppervlakkige opmerking in de correspondentie die hij onderhield met Van Limburg Stirum, de in brede zin liberale oud-gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, die in 1927 werd benoemd tot gezant

---

⁸⁷ De Keizer, *Appeasement*, 15.

⁸⁸ De Keizer, *Appeasement*, 18; De Keizer stelt in reactie op (G.) Hirschfelds *Fremdherrschaft*, 143, nogmaals dat uit de besprekingen in het kader van de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* geen sympathie blijkt van Nederlandse industriëlen en zakenlieden voor de economische ontwikkeling en het politieke stelsel van het Derde Rijk. Zie: De Keizer, stellingenlijst behorende bij de dissertatie *Het Parool*, I.

⁸⁹ Van der Kooy kwalificeerde de aanwezigheid van een topambtenaar bij een bijeenkomst van een organisatie als de *Deutsch-Niederländische Gesellschaft* als een 'representatieve plichtpleging', in: RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk I, discussie, memorie van punten voor de bespreking op 13/5/68 en 14/5/68, p.21.

⁹⁰ (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 200 en 201.

⁹¹ Zie: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 106.

⁹² Hendrix, *Henri Deterding*, 289, 326, 334, 335 en 340.

te Berlijn.⁹³ In de periode juist voor de nationaal-socialistische *Machtübernahme* leerden Van Limburg Stirum en Hirschfeld elkaar goed kennen. Ze zouden ondanks de departementale troebelen een langdurige vriendschap ontwikkelen⁹⁴ en ze zouden tenminste tot het einde van de bezetting met elkaar corresponderen. Een groot deel van die correspondentie is waarschijnlijk vernietigd. De inkomende post en de doorslagen van uitgaande post die Van Limburg Stirum tot aan zijn vertrek uit Berlijn in 1937 ontving, zijn tijdens de Duitse inval door medewerkers van Buitenlandse Zaken verbrand.⁹⁵ Dit volgens Hirschfeld tot geluk van Van Limburg Stirum, omdat deze nooit zijn afkeurende mening over het naziregime onder stoelen of banken had gestoken.⁹⁶ Bijgevolg zijn er behoudens een enkele brief van Hirschfeld aan Van Limburg Stirum geen brieven van Hirschfeld aan de gezant in Berlijn bewaard gebleven, want Hirschfeld bewaarde van door hem persoonlijk geschreven brieven zelden kopieën.⁹⁷ Of Hirschfeld zich in zijn brieven naar Berlijn in extenso over het naziregime heeft uitgelaten is trouwens maar zeer de vraag. Hij liet zich zelden negatief uit over het naziregime omdat hij meende dat op zakelijke gronden goede relaties met het 'achterland [...] volstrekt' gewenst waren.⁹⁸ Hij was er zich van bewust van dat de Duitsers zich weinig aan het briefgeheim gelegen zouden laten. Hirschfeld verklaarde later dat hij tijdens onderhandelingen in Duitsland steeds met de mogelijkheid rekening hield dat zijn telefoon werd afgeluisterd. Hij instrueerde zijn medewerkers bij telefoongesprekken en in hotelkamers niets bijzonders te zeggen. Volgens eigen zeggen zou hij slechts een keer na een bespreking met Van Limburg Stirum hebben gebeld en zou hij (uit berekening?) hebben gezegd: "Nou is Schacht [Hjalmar Schacht, de president van de Duitse Reichsbank met wie Hirschfeld regelmatig onderhandelde - RdB] helemaal gek geworden". Volgens Hirschfeld werd dit bij de Duitsers bekend. Later zou hem bevestigd zijn dat zijn telefoongesprekken in Berlijn (waar hij steevast verbleef in hotel *Adlon* tegenover de *Brandenburger Tor*) werden afgeluisterd. Toen zou hem voorts zijn gezegd dat men hem nooit op een incorrecte opmerking had betrapt.⁹⁹ Toen Van Limburg Stirum in maart 1933 rust hield in Frankrijk, zag Hirschfeld kennelijk geen beletsel zijn (onderkoeld geformuleerde) bezwaren jegens de nieuwe Duitse machthebbers te formuleren. Hij schreef: 'De jongste gebeurtenissen in Deutschland, de taal, welke in dat land thans door Ministers wordt uitgeslagen, maken hier in Holland een alleronsympathieksten indruk en dragen er uiteraard toe bij de stemming tegenover Deutschland hartgrondig te bederven.'¹⁰⁰

Hirschfelds brief lijkt een reactie te zijn geweest op een brief die Van Limburg Stirum schreef vlak na de Rijksdagbrand. Hierin gaf deze onder meer uitdrukking aan zijn zorgen

---

⁹³ Zie: Locher-Scholten, 'Johan Paul graaf van Limburg Stirum', 336-339.

⁹⁴ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 21 en 206; vgl. De Jong, *Koninkrijk IV*, 168.

⁹⁵ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 206; Kersten, *Buitenlandse Zaken*, 20 en 21.

⁹⁶ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 206. Ik zet hierbij overigens mijn vraagtekens: de Duitsers zullen uitstekend op de hoogte zijn geweest van Van Limburg Stirum opinies, maar zullen hem ongemoeid hebben gelaten omdat hij in 1940 oud was en 'uitgerangeerd'.

⁹⁷ Dat wil zeggen: ik trof ze nauwelijks aan in zijn archieven. Zijn secretaresse mej. M.H.H. Geraets bewaarde in deze periode wel de doorslagen van uitgetikte, zakelijke correspondentie.

⁹⁸ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 66; vgl. De Jong, *Koninkrijk IV*, 165.

⁹⁹ RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 10/11/56, p.7 en 8.

¹⁰⁰ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, handgeschreven brief [vermoedelijk een kopie van het verzonden exemplaar] Hirschfeld aan Van Limburg Stirum d.d. 14/3/33.

over de positie van de Duitse joden. Over de Rijksdagbrand schreef Van Limburg Stirum: ‘- Meen niet dat wy hier in schrikkelyke opwindning leven, ik zag niets dan kykers en het gezicht dat de Berlyner trekt wanneer een aap of een Afgaansche koning of een brand te zien is. Voor Hitler en Goering is het gefundenes fressen, zy kunnen nu heerlijk van leer trekken tegen de inderdaad zeer gevaarlyke communisten.’¹⁰¹ Vervolgens hekelde Van Limburg Stirum de bewonderaars van Mussolini, die in deze periode nog in Nederlandse politieke kringen waren te vinden, maar die vaak weinig waardering voor het nationaal-socialisme hadden.¹⁰² Van Limburg Stirum was van mening dat de systemen in Italië en Duitsland ‘en dus’ het fascistische en het nazistische systeem niet voor elkaar onder deden: dat er in Italië geen antisemitisme bestond, was te danken aan het feit dat er in Italië nauwelijks joden waren.¹⁰³

Hirschfelds visie in de jaren dertig op het naziregime is moeilijk te achterhalen, maar het is niet onmogelijk dat de jonge Hirschfeld zich door de oude, ervaren Van Limburg Stirum heeft laten beïnvloeden. Kenmerkend voor Van Limburg Stirum is geweest dat hij een gering onderscheid maakte tussen de nationaal-socialistische en de communistische beweging.¹⁰⁴ Hij leek de NSDAP zelfs niet a priori als een rechtse beweging te beschouwen. Op de dag van de *Machtergreifung* rapporteerde hij zijn minister over ‘de socialist Hitler’ die met de conservatieven zou gaan regeren. Hij vroeg zich af wie van hen de sterkste zou blijken.¹⁰⁵ Toen de niet nationaal-socialistische minister dr. A. Hugenberg in juni 1933 aan de kant werd geschoven en de ‘NS-Agrarpapst’¹⁰⁶ R.W. Darré (uit de SS-hoek van de NSDAP) tot *Reichsminister für Ernährung und Landwirtschaft* werd benoemd, schreef Van Limburg Stirum aan Hirschfeld: ‘[...] de Nazis zijn zoo aan het verkleuren dat men onmogelijk kan profeteeren hoe zy in het najaar zullen denken en spreken.’¹⁰⁷ Hirschfeld zou na de ondergang van het Derde Rijk het verschil tussen het nationaal-socialisme en het communisme relativeren. De overgang van het ene systeem naar het andere was voor de verslagen Duitse bevolking volgens hem niet zo groot als op dat moment wel werd verondersteld. Mogelijk is Hirschfeld door Van Limburg Stirum beïnvloed geweest.

Ook bij zijn beoordeling van de machtsverhoudingen in Duitsland in de jaren dertig heeft Hirschfeld zich mogelijk laten beïnvloeden door Van Limburg Stirum en door Colijn, wiens brede visie later door Hirschfeld werd geroemd.¹⁰⁸ Colijn hoopte tot 1935 dat de *Wehrmacht* in Duitsland de touwtjes na verloop van tijd in handen zou nemen, en dat ze de

---

¹⁰¹ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Van Limburg Stirum aan Hirschfeld d.d. 28/2/33, p.2.

¹⁰² Vermoedelijk koesterde minister Verschuur ook enige bewondering voor Mussolini (zoals velen die net als hij uit rooms-katholieke werkgeverskring afkomstig waren), zie: Hirschfeld, *Actieve economische politiek*, 96.

¹⁰³ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Van Limburg Stirum aan Hirschfeld d.d. 28/2/33, p.2.

¹⁰⁴ De Graaff bevestigt dit in zijn zeer recent gepubliceerde artikel ‘Diplomaat in bange dagen’, 16. Zie voor de visie van Van Limburg Stirum ook: De Graaff, ‘Gesandter ohne Funktion’.

¹⁰⁵ Klaassen, ‘Plan-Snouck Hurgronje’, 165.

¹⁰⁶ Bracher, *deutsche Diktatur*, 168.

¹⁰⁷ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, [ongedateerde] brief Van Limburg Stirum aan Hirschfeld [ca. juni 1933].

¹⁰⁸ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 104.

macht van de nazi's zou breken.¹⁰⁹ Hirschfeld, die in zijn memoires benadrukte dat er naast het regime en de nazi-sympathisanten ook een ander, niet-nazistisch Duitsland had bestaan, deelde waarschijnlijk die hoop, net als Van Limburg Stirum. Deze ging er na de 'nacht van de lange messen' in 1934 (overigens ten onrechte) vanuit dat SA-leider Ernst Röhm was vermoord op instigatie van de *Wehrmacht*-elite, omdat Röhm had gepoogd de leiding van de landsverdediging in handen van SA'ers te brengen. Over de vraag of de moord op Röhm was uit te leggen als een 'move' van de NSDAP naar links of naar rechts, was Van Limburg Stirum overigens weer onzeker. Hij zag de politieke toekomst in Duitsland echter somber in. Omdat een mogelijke vervanger van Hitler ter rechterzijde van het politieke spectrum in Duitsland ontbrak (de oude conservatieve generaal Ludendorf had volgens Van Limburg Stirum de plaats kunnen innemen van Hitler, als Ludendorf niet 'volslagen gek gemaakt was door zijn vrouw'), meende hij dat 'ongetelde scharen' in Duitsland die veel van Hitlers acties afkeurden, uit (volgens Van Limburg Stirum terecht) angst voor de communisten toch vertrouwen in hem zouden blijven stellen.¹¹⁰

Hoewel Van Limburg Stirum en zijn minister De Graeff wat hun sympathieën voor de nazi's betreft anders dan Hirschfeld in de literatuur in onverdachte hoek geplaatst worden, verschilden zij en Hirschfeld niet principieel van mening over de manier waarop men nazi-Duitsland moest behandelen. Met de NSDAP wilde Van Limburg Stirum niets van doen hebben (hij weigerde in 1934 een uitnodiging voor een partijbijeenkomst¹¹¹), maar goede handelsbetrekkingen waren gewenst en leden van een handelsdelegatie naar Duitsland moesten niet openlijk het systeem bekritisseren, zoals het RKSP-kamerlid Kortenhorst dat in 1935 deed in de Tweede Kamer. Met te verklaren dat Duitsland geen rechtsstaat meer was, was Kortenhorst er volgens De Graeff aan voorbijgegaan dat hij als lid van de delegatie 'geen absolute vrijheid meer had om zich over Duitsland in de Kamer naar de ingeving van zijn hart te uiten'.¹¹² Tijdens een bezoek van de handelsdelegatie aan Duitsland werd de zaak een affaire, toen men van Duitse kant dreigde de zaak middels de Duitse pers in de openbaarheid te brengen. Hirschfeld en Van Limburg Stirum wisten de zaak te sussen, en Kortenhorst keerde naar Nederland terug. Dit werd weer in de Nederlandse pers opgepikt, hetgeen de Nederlands-Duitse relaties niet ten goede kwam. Volgens Hirschfeld bleek uit het incident 'hoe gevoelig men van Duitse zijde was en hoe weinig tactgevoel de pers in de democratische landen [...] ten aanzien van Duitsland aan de dag legde, wanneer er over zuiver zakelijke problemen moest worden onderhandeld'.¹¹³

Het is aannemelijk dat Hirschfeld (in principe een economisch-liberaal) weinig waardering had voor het Duitse economische systeem. Een belangrijk punt in een beschouwing uit 1946 van Hirschfeld over de nationaal-socialistische economie is het idee dat nationaal-socialisme leidde tot 'bolsjewisme' op het punt van het staatsingrijpen in de economie. Na 1933 zou de economische politiek op betrekkelijk korte termijn geheel zijn hervormd tot

---

¹⁰⁹ De Graeff, 'Premier in de buitenlandse politiek', 35.

¹¹⁰ ARA, Coll. J.P. graaf van Limburg Stirum, inv.nr. 62, handgeschrevenbrief [waarschijnlijk een kopie van het origineel] Van Limburg Stirum aan De Graeff d.d. 13/7/34, p.2-4; vgl. Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 62 en 63, brief De Graeff aan Van Limburg Stirum d.d. 5/7/34.

¹¹¹ ARA, Coll. J.P. graaf Van Limburg Stirum, inv.nr. 62, handgeschrevenbrief [waarschijnlijk een kopie van het origineel] Van Limburg Stirum aan De Graeff d.d. 13/7/34, p.1; deels aangehaald in: Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 63(n).

¹¹² Klaassen, *Voor u persoonlijk*, 114, brief De Graeff aan Van Limburg Stirum d.d. 11/12/35.

¹¹³ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 67 en 68. Opmerkelijk is dat Kortenhorst in 1959 in zijn strikt anonieme rubriek in *de Volkskrant* (Kortenhorst was toen al jaren voorzitter van de Tweede Kamer) geen woord aan de zaak vuil maakte toen hij Hirschfelds *Herinneringen 33-39* recenseerde, zie: [Kortenhorst], 'Tussen Plein en Binnenhof', *Volkskrant* 10/11/59.

een geleide economie waarin de werkgelegenheid middels publieke werken en door de politiek van herbewapening enorm toenam. De economie zoals de nationaal-socialisten die vormgaven, leek volgens Hirschfeld op de marxistische, al was 'de grote kunst' van de nationaal-socialistische politiek volgens Hirschfeld geweest, dat men in tegenstelling tot de marxisten het particulier eigendom formeel niet had aangetast. In kringen van Duitse industriëlen waren de Weimarregeringen gevreesd geweest, omdat men bang was dat de socialisatieplannen die 'in de constitutie van Weimar verankerd' lagen, werkelijkheid konden worden. In het Derde Rijk slaagden de nazi's er niet minder dan in de Sovjetunie in de economie van het land geheel in dienst te stellen van de staat, zonder dat dit volgens Hirschfeld veel weerstand opriep van de kant van het bedrijfsleven. Door de gevoerde overheidspolitiek werden Duitse producten tegen lage prijzen op de wereldmarkt gebracht (de zogenaamde dumpingpolitiek); daarnaast schermde de naziregering de binnenlandse economie middels een deviezenpolitiek af. Die deviezenpolitiek deed volgens Hirschfeld wel een grondstoffenschaarste ontstaan, maar dit probleem werd door het regime weer met de "Groszraum"-gedachte' propagandistisch uitgebuit.¹¹⁴ Natuurlijk moet hier worden aangetekend dat het voorgaande de visie was zoals Hirschfeld deze in 1946 naar buiten bracht, en dat het onzeker is of hij in 1935 of 1936 een soortgelijke visie had. Toen droeg hij deze in ieder geval niet uit.¹¹⁵

Wat betreft de sfeer van economische agressie die in nazi-Duitsland werd tentoon- gespreid moest men zich volgens Hirschfeld pragmatisch en inschikkelijk opstellen. Dit blijkt eens te meer uit zijn commentaar op een brochure die de Antwerpse haven (de grote concurrent van de Rotterdamse haven), in het Duitse achterland verspreidde, en waarin men probeerde in te spelen op de autarkische geest die in Duitsland heerste als gevolg van het nationaal-socialistische gedachtengoed over de economie. Zo'n brochure was weliswaar bedenkelijk, vond Hirschfeld, maar vanuit 'commercieel' oogpunt verdiende het initiatief Nederlandse (Rotterdamse) navolging.¹¹⁶ Toen Hirschfeld in april 1939 in een vergadering van de vaste commissie voor de handelsverdragen van de Economische Raad de dalende invoer uit Duitsland besprak, constateerde hij dat men in Nederland niet goed 'persoonlijke en zakelijke opvattingen' wist te scheiden. Hij weet de dalende import aan antipathie in Nederland tegen Duitsland. Een slechte zaak, meende hij, omdat deze zijn repercussies zou hebben voor de Nederlandse uitvoer naar Duitsland.¹¹⁷

Onmin met nazi-Duitsland moest volgens Hirschfeld worden vermeden, maar men mocht tegelijkertijd niet de indruk wekken sympathiek te staan tegenover het nazi-bewind, om niet de andere belangrijke handelspartners (zoals Groot-Brittannië) tegen zich in het harnas te jagen. Als onderdeel van een voor de Nederlandse landbouw lucratieve *deal*, op touw gezet door de oud-topman van het Koninklijke/Shell-concern Deterding, poogden medewerkers van Deterding de Nederlandse regering eind 1936 bij propaganda ten gunste van het nationaal-socialistische bewind in Duitsland te betrekken. Deterding had sympathieën voor dat regime.

---

¹¹⁴ ABZ DA 1945-1954, 912.13, inv.nr. 1901, nota Hirschfeld 'De economische vraagstukken van Duitsland en de vredesonderhandelingen' d.d. 7/12/46, p.18-20.

¹¹⁵ Al repte hij in de jaren dertig in correspondentie van het door de nazi's gebruikte begrip 'Planwirtschaft' wanneer hij wilde aangeven dat zijns inziens departementale initiatieven tot teveel overheidsbemoeienis zouden leiden. Zie bijvoorbeeld: ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7096, brief Hirschfeld aan Steenberghe (op dat moment geen minister) d.d. 21/10/35.

¹¹⁶ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7028, brief Hirschfeld aan de voorzitter van de 'Scheepvaart Vereniging Zuid' ir. A. Plate d.d. 21/4/37.

¹¹⁷ De Keizer, *Appeasement*, 174 en 176.

Hij was een fel anticommunist en een notoire antisemiet.¹¹⁸ Hirschfeld wees de propaganda resoluut af.¹¹⁹

De Jong constateert dat de jodenvervolging in Duitsland Hirschfeld een gruwel was. Om de belangen van de Nederlandse 'massa' te kunnen behartigen, zou hij zich evenwel hebben afgesloten voor de wandaden van het regime. Hirschfeld 'moest in Berlijn onderhandelingen voeren waarvan het zou afhangen of tienduizenden Nederlanders [...] een bescheiden inkomen zouden verwerven', schrijft De Jong, en voegt hier psychologiserend aan toe: '[...] wie zich aan zulk een taak geeft [...] ervaart verontwaardiging en medegevoel als sentimenten die het hem alleen maar moeilijk maken, zijn werk zo goed mogelijk voort te zetten.'¹²⁰ Over Hirschfelds innerlijke leven kan ik slechts speculeren, maar feit is dat Hirschfeld zich nooit direct uitliet over de moeilijke positie waarin de joden in Duitsland verkeerden. Slechts eenmaal lijkt hij zich wat omslachtig te hebben gedistantieerd van wat hij beschouwde als de publieke opinie in Duitsland, maar leek hij er tegelijkertijd weer op te wijzen dat bij al te heftige Nederlandse reacties op misstanden in Duitsland de handelsbelangen op het spel stonden. Na de pogrom in Duitsland in de *Kristallnacht* op 9 november 1938 riep Colijn via de radio op een bijdrage te leveren aan een collecte die ten behoeve van de slachtoffers van die *Kristallnacht* werd gehouden (de regering had overigens besloten dat tijdens die collecte het woord 'vervolgden' niet mocht worden gebruikt om de betrekkingen met Duitsland niet te schaden¹²¹). In een nota (niet ondertekend maar zeer waarschijnlijk van de hand van Hirschfeld en bestemd voor zijn minister) werd gesteld dat men die oproep in Duitsland beschouwde als 'een ostentatieve daad tegen dit land'. Men zou zich hebben afgevraagd of Nederland ook zo reageerde wanneer in Rusland, Mexico of Spanje (alle drie landen met een links bewind) duizenden geestelijken werden vermoord. Ook zou er in Duitsland zijn geklaagd over de vijandigheid van de Nederlandse pers tegen dat land. Men vroeg de regering in te grijpen, schreef de auteur misprijzend, omdat men daar 'al zoover' was, dat men van de persvrijheid in Nederland niet meer veel begreep. Voor het verbod van de Rotterdamse burgemeester mr. P.J. Oud van de voetbalwedstrijd Nederland-Duitsland [die werd verboden om niet door anti-Duitse spreekkoren de positie van de Rotterdamse haven te benadelen - RdB] werd in Duitsland weinig begrip getoond, met name door de arbeiders in de industriegebieden die uitsluitend in sport geïnteresseerd zouden zijn.¹²² In zijn memoires merkte Hirschfeld op dat de burgemeester van Antwerpen, Camille Huysmans, van de ontstemming over het verbod van de voetbalwedstrijd profiteerde door onmiddellijk 'ostentatief toenadering tot Keulen' te zoeken.¹²³

Hirschfeld was uiteraard volstrekt machteloos wanneer het ging om de positie van

---

¹¹⁸ Ik trof in het archief van Handel en Nijverheid een brief aan waarin dit nog eens wordt bevestigd. Deterding schreef dat het 'voornamelijk Joodsche' idee dat alleen goud de grondslag voor geld kon zijn, leidde tot verrijking van 'Joodsche financiers' en tot verarming van alle landen. Zie: ARA, Dir. H&N, inv.nr. 9712, brief sir H.W.A. Deterding aan (de voorzitter van de Algemene Rekenkamer) R. Zuyderhoff d.d. 24/12/38, p.1.

¹¹⁹ Krips-Van der Laan, 'Plan-Deterding', 462 en 463.

¹²⁰ De Jong, *Koninkrijk IV*, 167; vgl. id., *Koninkrijk I*, 484 en 485.

¹²¹ Van Roon, *Protestants Nederland*, 175.

¹²² ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7026, [niet ondertekende nota] 'Verhouding met Nederland in politiek opzicht', 'begin 1939', p.2; gevoegd bij de nota 'Moeilijkheden in de Rynscheepvaart' over onderhandelingen inzake de Rijnscheepvaart met Duitse overheden.

¹²³ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 142.

joden in Duitsland. Dat lag anders in het geval van de opvang van Duitse joden in Nederland.¹²⁴ Hoewel Hirschfeld aanvankelijk geen voorstander was van stringente vestigingsbeperkingen voor vreemdelingen in Nederland¹²⁵, zette hij naar aanleiding van het debat over opname van Duitse joden in Nederland op 3 januari 1938 'een aantal losse opmerkingen uit eigen ervaring' voor zijn minister en voor de minister van Justitie op papier; op eigen initiatief, want het beleidsterrein van de opname van vluchtelingen uit Duitsland zat niet direct in zijn portefeuille. Hirschfelds nota kwam niettemin onder ogen van de ministers van Sociale Zaken en Buitenlandse Zaken.¹²⁶ De Jong, die de nota aanhaalt, vermeldt niet dat de aanleiding voor de nota lag in de Nederlandse plannen om tussen Nederland en Duitsland weer een visumregeling in te stellen, om zo vestiging van Duitse vluchtelingen te beperken. Hirschfeld schatte in dat er een 'goede kans' bestond dat zo'n maatregel niet zou worden ingevoerd¹²⁷, en zal waarschijnlijk tegen zo'n maatregel gekant zijn geweest omdat hij de handel zou schaden. In de nota stond dan ook de aanbeveling centraal dat vestiging van joodse vluchtelingen in Nederland minder aantrekkelijk moest worden gemaakt, niet dat ze wettelijk moest worden beperkt. Hirschfeld bagatelliseerde de nationaal-socialistische plannen ten aanzien van joden in Duitsland en wees op de ergernis die de Duitse joden in Nederland wekten; hij had daarvoor begrip. Hoewel veel vluchtelingen zich volgens Hirschfeld 'stellig' tot eersteklas Nederlandse staatsburgers zouden kunnen ontoppen, waren er ook veel Duitse joden die een goed leven gewend waren geweest en die gewoon waren dit nog meer ten toon te spreiden dan hun Nederlandse 'rasgenoten'.¹²⁸ Hirschfeld vroeg zich af of in de Duitse joden niet de eigenschappen verenigd waren die de Duitsers vaak weinig populair maakten. 'De vraag is wel eens gewettigd geweest', schreef hij, 'of de Duitse Jood in het algemeen vaak niet heeft bijgedragen tot den slechten naam, die de Duitschers op menig gebied gewoonlijk hebben.'¹²⁹ Gezien het feit dat Hirschfeld in Nederland in sommige kringen als een Duitser en als joods werd gezien, was dit een wat merkwaardige constatering.

Hirschfeld voelde zich zelf hoogstwaarschijnlijk op geen enkele manier met de joodse religie verbonden.¹³⁰ Hij kon zich echter niet onttrekken aan dit element van zijn afkomst, niet in Indië¹³¹ en niet in Nederland. Toen de invloedrijke Amsterdamse reder Ernst Heldring, die in nauw contact stond met Verschuur en zijn departement, in 1931 hoorde dat Verschuur 'een

---

¹²⁴ Michman, 'Joodse emigratie', 98.

¹²⁵ Hirschfeld was van mening dat stringente vestigingsbeperking voor de Nederlandse handel ongunstig was, zie: ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7096, notitie Hirschfeld voor G.J. Teppema (medewerker van het departement) d.d. 21/1/1936; ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7096, notitie Hirschfeld voor bureau Nijverheid d.d. 3/6/36. Bij wettelijke regeling van vestigingsbeperking van 'vreemde' bedrijven (lees: bedrijven van vluchtelingen uit Duitsland) moest de regering volgens Hirschfeld uiterst terughoudend zijn ('Wij behoeven [...] thans geen volmachten aan te vragen, die in handen van het tegenwoordige bewind, misschien niet gevaarlijk zijn, maar die in handen van van een ander bewind uitermate gevaarlijk kunnen worden'), zie: ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7096, notitie Hirschfeld voor dr. W.L. Groeneveldt Meyer (medewerker van het departement), 'mr. De M. van Otterloo' (niet getraceerd, waarschijnlijk eveneens medewerker van het departement) en de plaatsvervangend directeur van Handel en Nijverheid A.Th. Lamping d.d. 11/5/36, p.1 en 2.

¹²⁶ De Jong, *Koninkrijk I*, 506.

¹²⁷ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7096, notitie Hirschfeld voor G.J. Teppema d.d. 4/1/38 bij afschrift nota d.d. 3/1/38. Nota niet aangetroffen.

¹²⁸ De Jong, *Koninkrijk I*, 506; vgl. id., *Koninkrijk I*, 510; vgl. (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 202 en 203.

¹²⁹ Van Wijnen-Vergeer, *Toelatingsbeleid*, 58.

¹³⁰ Trienekens, *Voedsel en honger*, 164.

¹³¹ RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, opmerkingenmap c, reactie kapitein-ter-zee b.d. A.G. Vromans op manuscript, 26/10/71, p.4.

zekere heer Hirschfeld' zou aanstellen, gaf hij de kwalificatie: '[...] een onaanzienlijk joodje, dat aan de Handelshoogeschool te Rotterdam gestudeerd en eenige jaren aan de Rotterdamsche Bank en de Javasche Bank theoretisch werk verricht heeft'.¹³² Na kennismaking met Hirschfeld stelde Heldring zijn beoordeling bij¹³³ en zijn enthousiasme voor Hirschfeld in de daaropvolgende jaren zou sterk toenemen, hoewel hij regelmatig zou constateren dat Hirschfeld geen goed organisator was.¹³⁴ In februari 1938 hoorde Heldring dat Hirschfeld werd getipt voor de functie van president van de Javasche Bank. Hij schreef dat Hirschfeld in zijn functie was gegroeid. Hij was 'niet meer het half-Duitsche joodje van vroeger'. Een bezwaar tegen de benoeming van Hirschfeld bij de Javasche Bank zou echter zijn 'bachelorschap'.¹³⁵ zijn geweest: over Hirschfeld deed het gerucht de ronde dat hij homoseksueel was.¹³⁶

In 1933 was vanuit het Nederlandse bedrijfsleven een beroep gedaan op minister Verschuur om Hirschfeld vanwege zijn joodse achtergrond niet voor onderhandelingen naar Duitsland te zenden.¹³⁷ In 1935 zou *De Telegraaf* naar aanleiding van de affaire-Kortenhorst een bericht met een soortgelijke strekking afdrukken.¹³⁸ Naar aanleiding van Hirschfelds onderhandelingen in Duitsland vroeg M.V.E.H.J.H. graaf de Marchant et d'Ansembourg (lid van de Eerste Kamer voor de NSB) zich in maart 1937 in een debat met Hirschfelds minister Gelissen af of Schacht soms 'den redacteur van den *Sturmer*' voor onderhandelingen naar Palestina zou sturen.¹³⁹ De Marchant et d'Ansembourg doelde op Julius Streicher, de meest rabiate antisemiet onder de vooraanstaande Duitse nazi's. Gelissen reageerde fel op De Marchant et d'Ansembourgs belediging.

Volgens Hirschfeld had zijn joodse achtergrond geen invloed op zijn positie als onderhandelaar met de Duitse regering; in zijn memoires suggereerde hij dat hij in Duitsland een graag geziene gast was. Geruchten die via de Nederlandse gezant in Berlijn jhr.mr. H.M. van Haersma de With het Nederlandse kabinet bereikten, als zou Hirschfeld tijdens een officieel diplomatiek bezoek aan Duitsland begin 1939 niet welkom zijn, verklaarde hij later uit een diplomatieke intrige, die hij zelf nooit had kunnen ontrafelen. Het diplomatiek bezoek had ten doel de op dat moment slechte economische relatie met Duitsland te verbeteren en Hirschfeld had zich erg ingespannen om zijn onwillige minister, Steenberghe, tot een reis naar Duitsland te bewegen. Dat men van Duitse zijde geen bezwaar tegen zijn eigen komst had gehad, bleek volgens Hirschfeld toen hij bij het tegenbezoek door een Duitse delegatie aan Nederland, op 4 juli 1939 uit handen van *Reichswirtschaftsminister* W. Funk een hoge Duitse onderscheiding

¹³² De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 921, 27/4/31.

¹³³ De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 935, 12/8/31.

¹³⁴ Zie bijvoorbeeld: De Vries, *Dagboek Heldring*, 1178, 7/6/36. Hirschfeld klaagde stevast over personeelstekort bij Handel en Nijverheid, hoewel die organisatie stevig uitgroeide. In 1931 had ze 34 medewerkers, in 1937 ongeveer 200, zie: Van IJsselmuiden, *Binnenlandse Zaken*, 241 en 242.

¹³⁵ De Vries, *Dagboek Ernst Heldring*, 1251, 16/2/38.

¹³⁶ RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, opmerkingen map a, brief De Jong aan dr. E. Haas (ministerie van Onderwijs en Wetenschappen) d.d. 3/3/72, p.1. Zie ook: Houwinkten Cate, *Mannen*, 180.

¹³⁷ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 39; De Jong, *Koninkrijk IV*, 165; id., *Koninkrijk XII*, 372(n3); Pam, *Onderzoekers*, 96 en 97.

¹³⁸ Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 69 en 70; Henssen, *Welmenend cynicus*, 34.

¹³⁹ *Handelingen Eerste Kamer 1936-1937*, 304, 10/3/37; vgl. Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 95.

ontving.¹⁴⁰

Toch is het de vraag of men aan nazi-zijde de Nederlandse uitzending van Hirschfeld zo apprecieerde als Hirschfeld later heeft willen doen laten geloven. Dat er vanuit bepaalde hoek aan Duitse kant (in het departementale circuit en in de pers) een aantal maal een 'Hetze' tegen hem gevoerd werd, heeft Hirschfeld in zijn publicaties onvermeld gelaten. Uit Hirschfelds eigen correspondentie blijkt echter dat bijvoorbeeld juist na de *Machtübernahme* door de nazi's, op het Duitse ministerie van Landbouw tegen hem geageerd werd. Hirschfeld zou (vernam hij via via) bij diverse onderhandelingen met Duitse delegaties niet 'Deutschfreundlich' genoeg zijn geweest en bij de Nederlandse regering zou moeten worden aangedrongen op een concilianter houding van de Nederlandse onderhandelingsdelegatie ten aanzien van de Duitsers. *Reichswirtschaftsminister* Hugenberg (op dat moment minister van de departementen van Landbouw en Voedselvoorziening, van Arbeid en van Economie) zou, had deze verklaard, part noch deel gehad hebben aan de hetze.¹⁴¹ Gezien de populariteit van de nazi's in landbouwkringen is het echter niet onwaarschijnlijk dat Hirschfelds joodse achtergrond hier een rol heeft gespeeld.

Uit de affaire blijkt in ieder geval dat Hirschfeld na de *Machtübernahme* in Duitsland niet werd gezien als een jegens de Duitsers zeer welwillende onderhandelaar. Hij was in 1933 in Duitsland kennelijk niet overal zo'n graag geziene gast als hij zelf later heeft willen doen laten geloven. Hirschfelds reactie op de hetze was typerend is voor zijn attitude. Hij schreef Van Limburg Stirum: 'Mijn objectiviteit jegens Duitschland zal ik zeker niet veranderen door dergelijke berichten.'¹⁴²

Er zijn nog veel hiaten in de kennis over Hirschfeld en zijn beleid in de jaren dertig. Er zijn echter geen aanwijzingen dat Hirschfeld sympathie koesterde voor het naziregime en voor de economische politiek die dat regime voerde. Hirschfeld was verantwoordelijk voor de handelsbetrekkingen met Duitsland en stelde mede uit hoofde van zijn functie alles in het werk die economische betrekkingen niet te verstoren. Of hij een doorslaggevende invloed heeft gehad op de hoofdlijnen van het Nederlandse handelspolitieke beleid, is maar zeer de vraag.

---

¹⁴⁰ Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 144; vgl. De Jong, *Koninkrijk IV*, 165 en 166.

¹⁴¹ ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Hirschfeld (in Berlijn) aan Van Limburg Stirum d.d. 27/2/33; ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Hirschfeld (in Berlijn) aan Trip d.d. 27/2/33.

¹⁴² ARA, Dir. H&N, inv.nr. 7151, brief Hirschfeld (in Berlijn) aan Van Limburg Stirum d.d. 27/2/33.

Hoofdstuk 2

‘Op welke basis zal in de toekomst onze welvaart berusten[?]’¹⁴³

Hirschfelds optreden in bezettingstijd en zijn gedachten in het laatste jaar van de bezetting over de naoorlogse wederopbouw van Nederland en de naoorlogse positie van Duitsland

Na het uitbreken van de oorlog in 1939 moest Hirschfeld alle zeilen bijzetten om de handelsrelaties met zowel Duitsland als met Groot-Brittannië goed te houden. Dat was niet gemakkelijk, want beide partijen beschuldigden de Nederlandse regering ervan dat ze hun tegenstander bevoordeelden.¹⁴⁴ Ook werd Hirschfeld sterk betrokken bij de Nederlandse ‘economische verdedigingsvoorbereiding’. Om een tekort aan grondstoffen en productiemiddelen als gevolg van de oorlog te kunnen opvangen, werd de Nederlandse economie omgeschakeld naar een oorlogseconomie. Vanaf 1936¹⁴⁵ werden hiervoor voorbereidingen getroffen. Vanaf 1938 werd hiertoe wetgeving aangenomen.

Ten behoeve van het Nederlandse leger was in Duitsland materiaal besteld, waarvan de levering na het uitbreken van de oorlog in 1939 doelbewust werd vertraagd. Hirschfelds taak was het ook, via zijn Duitse connecties alsnog leveranties los te krijgen. De Nederlandse regering betaalde die op een zeker moment deels in natura; in boter.¹⁴⁶ Hirschfeld schroomde niet bij de Duitsers te informeren naar de mogelijkheid dat Nederland luchtafweerkanonnen overnam van de *Wehrmacht*, om schendingen van het Nederlandse luchtruim door een van de oorlogvoerende staten te voorkomen. Het ging hier om kanonnen die de *Wehrmacht* op het Poolse leger buitgemaakt had.¹⁴⁷

Op 8 mei 1940, twee dagen voor de inval van de Duitsers in Nederland, werd Hirschfeld benoemd tot waarnemend secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart. De ministerraad kwam na de inval bijeen op Bezuidenhout 30, waar de departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Sociale Zaken waren gevestigd. Den Haag was in die meidagen een militaire vesting en de sfeer was gespannen. Ook de ministers waren volgens Hirschfeld in paniek. In zijn memoires schreef hij dat het een geluk was dat de regering naar Londen vertrok, omdat sommige ministers (en met name minister-president jhr.-mr. D. de Geer) zo tegen de macht van de Duitsers opkeken, dat ze gedurende de bezetting geen krachtige houding zouden hebben kunnen aannemen ten aanzien van de bezetter.¹⁴⁸ “Goddank dat ze weg zijn”, zouden Hirschfeld en jhr.mr. A.M. Snouck Hurgronje, de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken tegen elkaar hebben gezegd toen het kabinet was vertrokken.¹⁴⁹ De regeringsverantwoordelijkheid werd aan opperbevelhebber generaal H.G.

---

¹⁴³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.99, 22/4/45.

¹⁴⁴ Zie: Bisseling en Vonk, ‘Handel gedurende de neutraliteitsperiode’, 34-47.

¹⁴⁵ Swaak en Weber, ‘Economische verdedigingsvoorbereiding’ 28.

¹⁴⁶ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 14-16.

¹⁴⁷ Van Gent, ‘Nederland bestelde afweergeschut bij Hitler’, 14.

¹⁴⁸ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 28; vgl. herinneringen minister van Sociale Zaken J. van den Tempel in: Van den Tempel, *Nederland*, 12.

¹⁴⁹ De Jong, *Koninkrijk III*, 309; vgl. De Jong, *Koninkrijk XIV*, 130.

Winkelman overdragen en deze droeg na de Nederlandse capitulatie op zijn beurt op 24 mei de functie van waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Visserij aan Hirschfeld over.¹⁵⁰ Die bekleedde nu de hoogste ambtelijke functie op twee departementen. Met uitzondering van het departement van Financiën berustte het gehele bestuur van de economische sector in Nederland nu bij Hirschfeld. Met Winkelmans toestemming verklaarden de secretarissen-generaal zich bereid tot samenwerking met Arthur Seyss-Inquarts *Reichskommissariat*, mits er geen anti-joodse politiek zou worden gevoerd, mits het landoorlogreglement zou worden gerespecteerd en mits de NSB geen regeringsbevoegdheden kreeg. De secretarissen-generaal, die (zeker nadat Winkelman begin juli als Duits krijgsgevangene werd afgevoerd) de facto als ministers opereerden¹⁵¹, kwamen regelmatig in vergadering bijeen. Net als Hirschfeld waren velen in dit college van secretarissen-generaal geen bewonderaars van de uitgeweken ministers en van de democratie zoals die voor mei 1940 functioneerde. Diverse personen in het college vonden dat de parlementaire democratie te traag had gewerkt en er was volgens hen voorheen teveel verdeeldheid en frictie geweest. "Wij komen toch gemakkelijker tot goede besluiten dan de ministers", zou een der secretarissen-generaal volgens Hirschfeld al in de eerste vergadering hebben gezegd. Hirschfeld zou later hebben verklaard dat "zo'n beetje" alle secretarissen-generaal dit gevoel deelden.¹⁵² Interessant is de vraag in hoeverre men gebruik heeft gemaakt van het bezettingsregime om zaken te regelen waarover binnen de democratische verhoudingen moeilijk overeenstemming was te bereiken. Zo werd bijvoorbeeld aan het begin van de bezetting met instemming van Hirschfeld de organisatie van het bedrijfsleven ter hand genomen. Voor de bezetting waren er al plannen voor de vormgeving van zo'n overkoepelende organisatie, maar daarvan was nooit iets terecht gekomen omdat de bestaande verenigingen in het bedrijfsleven, die sterk verzuild waren, niet wilden opgaan in een groot lichaam. De zogeheten commissie-Woltersom (genoemd naar haar voorzitter mr. H.L. Woltersom) ontwierp in 1940 een organisatie van het bedrijfsleven naar Duits voorbeeld, die middels dwang aan het bedrijfsleven kon worden opgelegd¹⁵³, en die in 1941 zou worden ingevoerd. De overheid (Hirschfeld) kreeg in de 'organisatie-Woltersom' veel macht.¹⁵⁴

Hirschfeld voorzag in 1940 een lange Duitse overheersing. Men stelde op zijn departement vast dat Nederland economisch kopje onder dreigde te gaan, onder andere omdat er als gevolg van de bezetting in de industrie een grondstoffentekort dreigde. De Jong schetst het beeld dat de secretarissen-generaal, met name Hirschfeld, hierom direct vanaf het begin van de bezetting tegen de wil van Winkelman de bedrijvigheid wilden stimuleren door inschakeling van het Nederlandse bedrijfsleven bij het Duitse¹⁵⁵; ook wanneer de *Wehrmacht*, die een voor het Nederlandse bedrijfsleven zeer belangrijke opdrachtgever zou worden¹⁵⁶, dat

---

¹⁵⁰ Trienekens, 'De Jong getoetst', 233 en 234. Volgens Trienekens schetst De Jong Hirschfeld ten onrechte als een machtsusurpator in de meidagen van 1940, in: De Jong, *Koninkrijk IV*, 36 en 37.

¹⁵¹ Zie voor de discussie hierover in het college van secretarissen-generaal op 17/5/40: Lemstra, *Secretaris-Generaal*, 167-168; vgl. Kortenhorst, *Samenwerking*, 21.

¹⁵² De Jong, *Koninkrijk IV*, 131.

¹⁵³ Westers, *Stikker*, 28 en 29.

¹⁵⁴ De organisatie-Woltersom zou pas in 1950 door de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties worden vervangen.

¹⁵⁵ De Jong, *Koninkrijk IV*, 218; id., *Koninkrijk XII*, 369.

¹⁵⁶ (G.) Hirschfeld, 'Hans Max Hirschfeld', 206.

bedrijfsleven inschakelde. Houwink ten Cate relateert het beeld van Hirschfeld als de 'strateg' van de accommodatie', en relateert ook het beeld van Winkelman als degene die zich steeds ferm tegen productie voor de vijand zou hebben verzet. Hirschfeld zou zich aan het begin van de bezettingstijd wel degelijk conform de 'Aanwijzingen' (de richtlijnen van de Nederlandse regering voor de medewerking van ambtenaren in bezet gebied met een bezettingsregime) hebben verzet tegen militaire orders. Hirschfeld liet zich niet alleen leiden door het 'economische motief'. Hij betoonde zich, aldus Houwink ten Cate, geen 'slaaf van zijn positie'.¹⁵⁷

Hirschfeld zag er gedurende de bezettingstijd zijn taak in om extreme goederenschaarste zo lang mogelijk te vermijden en om de goederen die voorhanden waren op de meest eerlijke manier onder de Nederlandse bevolking te verdelen. Hij leidde het opzetten van een distributie-apparaat voor de voedselvoorziening. Volgens Hirschfeld zouden de maatschappelijk weerlozen er de eerste slachtoffers van worden wanneer zijn distributiesysteem werd ondermijnd. In het beleid dat Hirschfeld met betrekking tot Nederland voor ogen had paste derhalve geen ondergronds verzet tegen de bezetter. Dit zou 'chaos' met zich mee brengen¹⁵⁸ en het zou de positie van de Nederlandse overheid tegenover de bezettingsautoriteiten verzwakken. Tegen staking, sabotage¹⁵⁹ en zwarte handel moest streng worden opgetreden. Voor overtreders van de distributiebepalingen stelde Hirschfeld de Duitsers strenge concentratiekampstraffen voor, waartoe volgens Hirschfeld zonder enige vorm van proces moest worden overgegaan. Begin 1944 aanvaardde Hirschfeld bovendien dat er een nieuwe distributiestamkaart werd ingevoerd, en ondertekende (anders dan secretaris-generaal mr.dr. K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken) het besluit hiertoe. Iedere Nederlandse ingezetene moest zich met zijn persoonsbewijs, zijn oude distributiestamkaart (die in 1939 was uitgegeven) en een oproep bij het distributiekantoor melden om nog voor voedselcoupons in aanmerking te komen. Voor onderduikers was dit natuurlijk onmogelijk; met het oog hierop had *Höhere SS- und Polizeiführer* Hans Rauter ook op de maatregel aangedrongen. Toen één en ander leidde tot overvallen van de illegaliteit op de distributiekantoren, noemde Hirschfeld dit in een toespraak aan de directeurs van de Rijksbureaus (verantwoordelijk voor de voedseldistributie) 'verwilderingsverschijnselen'. In de toespraak maakte hij de opmerking dat menig ondergedokene niet zou durven de nieuwe stamkaart af te halen, maar dat dit nu eenmaal de consequenties waren van het ondergedoken zijn. Later zou Hirschfeld hebben gepoogd die opmerking te verdoezelen.¹⁶⁰ Volgens de historicus Hilbrink liet Hirschfeld zich overhalen tot medewerking aan de invoering van de Tweede Distributiestamkaart door de toezegging van Duitse kant dat men bij de uitreiking ervan niet naar onderduikers zou zoeken. Voor de parlementaire enquêtecommissie die (op initiatief van PvdA-fractievoorzitter Van der Goes van Naters) vanaf 1947 het regeringsbeleid in de periode 1940-1945 onderzocht, verklaarde Hirschfeld dat men zich van Duitse kant aan die belofte hield. Omdat de enquêtecommissie tot taak had het beleid van

---

¹⁵⁷ Houwink ten Cate, 'Winkelman, Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek', 206 en 219-222.

¹⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk IV*, 170; vgl. Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 61 en 62.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld de onder andere door hem ondertekende proclamatie 'De strijd tegen de sabotage', *NRC* 28/10/41. Overigens zette Hirschfeld zich wel in voor saboteurs, zoals de ambtenaar van Handel, Nijverheid en Scheepvaart J.G.Ph. Looman, die op 31 augustus 1940 gevangengenomen werd op beschuldiging van sabotage van kolenexport. De beschuldiging was volgens Hirschfeld juist. Toch zou hij Looman hebben vrij gekregen. Zie: RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 10/11/56. Zo zette hij zich ook in voor mijnwerkers, die na de April-Meistakingen van 1943 ter dood waren veroordeeld. Hij wist, zei hij later, door 'beslist optreden' gratie te verkrijgen. Zie: RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 16/5/55, p.5.

¹⁶⁰ De Jong, *Koninkrijk XII*, 371.

de Londense regering te onderzoeken, en niet dat van de ambtenarij in bezet gebied, ging zij op die opmerking niet verder in. Buiten beschouwing bleef zo dat bij iedere uitreiking van distributiebescheiden een politiewacht aanwezig was, die in veel plaatsen werd gerecruteerd uit 'vers opgeleide' NSB-aanhang. Onderduikers lieten het, stelt Hilbrink vast, derhalve wel uit hun hoofd zich op de distributiekantoren te vertonen.¹⁶¹ In een toespraak via Radio Oranje had minister-president P.S. Gerbrandy in Londen ambtenaren in bezet gebied dan ook opgeroepen, de uitreiking van de Tweede Distributiestamkaart naar vermogen te saboteren.¹⁶²

Hirschfeld had het op 'orde' houden van het overheidsapparaat vanaf het begin van de bezetting tot zijn belangrijkste taken gerekend. Nadat het hem vanaf de deelneming van de Verenigde Staten in de oorlog duidelijk geworden was dat de geallieerden de oorlog zouden winnen, moest het apparaat volgens hem volledig intact blijven, ten behoeve van de opbouw na de bezetting. Ook de economie moest zoveel mogelijk intact worden gehouden. Hirschfeld probeerde dan ook zoveel mogelijk macht in de economische sector in eigen hand te houden en de invloed van de bezetter op de economische sector te minimaliseren. Hirschfelds departementsambtenaren werden sinds 1940 nauwelijks vervangen, om de bezettingsautoriteiten geen kans te geven sympathisanten van het regime aan te stellen op het departement.¹⁶³

Gedurende de spoorwegstaking na september 1944, die door de Nederlandse regering in Londen op touw was gezet om de geallieerde bevrijdingsacties te steunen, trachtte Seyss-Inquart Hirschfeld en de directeur-generaal voor de voedselvoorziening ir. S.L. Louwes (die feitelijk aan die voedselvoorziening zelfstandig uitvoering gaf) te bewegen voor hervatting van het werk te pleiten. Toen beide weigerden omdat zij niet wilden ingaan tegen orders van de regering in Londen, probeerde Seyss-Inquart de hervatting van het werk te forceren door middel van een voedsel embargo voor het westen van Nederland. Dit embargo werd mede door toedoen van Hirschfeld na zes weken opgeheven, maar de schippers in het noorden en oosten van Nederland, gebieden die voor de voedselvoorziening van het westen belangrijk waren, durfden aanvankelijk niet naar het westen te varen, uit angst dat hun schepen zouden worden in beslag genomen. Bovendien was er ernstig brandstoftekort en schepen op het IJsselmeer liepen gevaar te worden beschoten door geallieerde vliegtuigen. Hirschfeld wist vertrouwen te wekken met de door hem opgezette 'Centrale reederij voor de voedselvoorziening' en wist in de tweede helft van december 1944 het vervoer van levensmiddelen naar het westen weer op gang te brengen. Hoewel het vervoer van voedsel via het water later enige tijd onmogelijk zou worden, omdat de waterwegen waren bevroren, voorkwam Hirschfeld een nog grotere hongersnood tijdens de Hongerwinter.¹⁶⁴ Hirschfeld haalde met zijn optreden in zekere zin de kastanjes uit het vuur voor de regering in Londen die, nadat zij het besluit had genomen een staking uit te roepen, die staking niet meer wilde herroepen om niet haar geloofwaardigheid te verspelen.

In het laatste oorlogsjaar had Hirschfeld contact met het zogenaamde College van Vertrouwensmannen van de regering in Londen (een groep die direct na de bevrijding het gezag op zich moest nemen teneinde een machtsvacuüm te voorkomen, en die voor een deel bestond uit vooraanstaande figuren uit de illegaliteit), bijvoorbeeld over de invoering door de

---

¹⁶¹ Hilbrink, *Medewerking ambtelijke wereld*, 79.

¹⁶² De Jong, *Koninkrijk XII*, 372(n1).

¹⁶³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p. 97 en 98, 22/4/45.

¹⁶⁴ Trienekens, *Volk en honger*, 376-380; id., *Voedsel en honger*, 73-79; Hirschfeld, 'Centrale reederij voor de voedselvoorziening'.

bezettingsautoriteiten van de zogenaamde 'Liese-Ausweise', een maatregel waarmee de bezetter hoopte meer mensen voor de *Arbeitseinsatz* beschikbaar te krijgen.¹⁶⁵ In april 1945 legde Hirschfeld de contacten tussen de geallieerden en de Duitsers die tot de 'voedseldroppings' leidden.

Hirschfeld hield (als onderhandelaar) de mogelijkheden van de tegenpartij, de bezettingsautoriteiten, scherp in het oog. Tegen de jodenvervolging had hij nauwelijks geprotesteerd omdat de bezettingsautoriteiten, indien zij dit al wilden, die jodenvervolging niet konden stop zetten. Wel probeerde hij individuele joden voor transportering te behoeden. Overigens gaf hij ook toestemming om de onder hem ressorterende rijksbureaus in te schakelen bij de verkoop van grond en winkels van afgevoerde joodse Nederlanders.¹⁶⁶ Hirschfeld maakte zich geen illusies over het lot van de getransporteerden. Hij vermoedde dat ze op een of andere manier vermoord zouden worden en hij hoorde op zeker moment zelfs van de moordpartijen van *Einsatzgruppen* in Rusland. Hij lichtte omtrent dat laatste niet zijn collega-secretarissen-generaal of de Joodsche Raad in(!). De leden van de Joodsche Raad vond hij 'naïeve mensen', omdat ze 'dachten dat ze nog iets konden redden!'¹⁶⁷

De Jong concludeerde dat Hirschfelds positie gedurende de bezetting een redelijk stabiele was, vanwege zijn kwaliteiten als bestuurder en door de protectie die *Reichskommissar* Seyss-Inquart hem hierom gaf. Hij zou van Seyss-Inquart persoonlijk bericht gekregen dat hij zich niet behoefde aan te melden tijdens de registratie van joodse ingezetenen in januari 1941.¹⁶⁸ Ook Hirschfelds 'gemengdgehuwde'¹⁶⁹ vader en Hirschfelds zuster Els werden tijdens de bezetting waarschijnlijk ongemoeid gelaten.¹⁷⁰ Bij de door De Jong geconstateerde stabiliteit moet worden aangetekend dat ze stabiliteit was naar nazi-maatstaven. Er bestonden namelijk wel degelijk plannen om Hirschfeld te arresteren, en eventueel te vermoorden.¹⁷¹

De 'jood Hirschfeld' werd bovendien gedurende de bezetting aangevallen door NSB'ers, bijvoorbeeld in de NSB-krant *Volk en Vaderland*.¹⁷² Extreme NSB'ers als mr. M.M. Rost van Tonningen, de protégé van SS-leider Heinrich Himmler, en E.J. Roskam

---

¹⁶⁵ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 175; vgl. de herinneringen van mr. D.U. Stikker, later minister van Buitenlandse Zaken, in: Stikker, *Memoires*, 59.

¹⁶⁶ De Jong, *Koninkrijk XII*, 370.

¹⁶⁷ De Jong, *Koninkrijk IV*, 167 en 168.

¹⁶⁸ De Jong, *Koninkrijk IV*, 166; Pam, *Onderzoekers*, 96. Volgens Patijn werd Hirschfeld wel degelijk over zijn afkomst ondervraagd, maar zou hij gezegd hebben dat hem van een joodse afkomst niets bekend was. De bezetter zou het hierbij hebben gelaten. Zie: Boot, *Duivel en diepze*, 57.

¹⁶⁹ In: De Jong, *Koninkrijk IV*, 163, wordt abusievelijk vermeld dat ook Hirschfelds moeder half-joods was. Dit wordt gecorrigeerd in: De Jong, *Koninkrijk XII*, 370(n); id., *Koninkrijk XIII*, 96.

¹⁷⁰ In: De Jong, *Koninkrijk IV*, 168, wordt abusievelijk vermeld dat Hirschfelds vader stierf tijdens de bezetting. Dit wordt gecorrigeerd in: De Jong, *Koninkrijk XIII*, 96.

¹⁷¹ Volgens de schimmige en oncontroleerbare lezing van Felix Kersten (de masseur van SS-leider Himmler) zou Hirschfelds vriend August Diehn (de directeur-generaal van het Duitse Kalisyndicaat) er bij Kersten op hebben aangedrongen Hirschfeld protectie te bieden. Toen Kersten Hirschfelds naam op een dodenlijst bij Himmler ontdekte, zou hij Himmler hebben overtuigd van de noodzaak Hirschfeld te sparen: RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 10/11/56, p.3. Zeker is dat er van Duitse zijde plannen waren Hirschfeld te arresteren, vanwege zijn contacten met het verzet: RvO, Doc. I - 702, notitie voormalig *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* E. Naumann (in gevangenis Landsberg) d.d. 19/12/50. Ook wilden sommigen aan Duitse zijde Hirschfeld aan het einde van de bezetting niet levend in handen van de geallieerden laten vallen: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 190. Hirschfeld werd toen door de Britse 'Secret Service' gewaarschuwd: RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.82, 2/4/45.

¹⁷² *Volk en Vaderland* 10/7/42. Ook in de illegale pers werd overigens regelmatig gerefereerd aan de achtergrond van de 'ere-ariër' Hirschfeld.

Hzn., de 'Boerenleider', drongen er regelmatig maar zonder succes bij de Duitse autoriteiten op aan Hirschfelds functies in handen van NSB'ers brengen. Hirschfeld zag er op zijn beurt juist zijn taak in te verhinderen dat de NSB het 'openbare leven' in Nederland zou overnemen: wanneer de bezettingsautoriteiten in 1941 of 1942 zouden hebben besloten om in Nederland een NSB-regering aan te stellen, zouden de meeste lagere ambtenaren volgens hem 'om den brode' in functie zijn gebleven en zou dit niet tot massaal verzet hebben geleid.¹⁷³

Nadat Rost van Tonningen Trip in 1941 verving als president van de Nederlandsche Bank en nadat hij werd aangesteld als secretaris-generaal op het departement van Financiën, trachtte de nationaal-socialistische *Generalkommissar* voor Financiën en Economie dr. H. Fischböck Hirschfeld te bewegen tot een 'ehrevollen Abgang'.¹⁷⁴ Hij zou dan vermoedelijk worden opgevolgd door Rost van Tonningen, die dan de gehele economische sector zou beheren. Hirschfeld (die steun genoot bij zijn ambtenaren en in het bedrijfsleven) weigerde. Toen Fischböck Hirschfeld vroeg wat hij had tegen Rost van Tonningen, zei deze dat hij daarvoor naar het (verboden) boek van Stefan Zweig 'Amok' moest verwijzen, want Rost van Tonningen was zijns inziens 'een typische amokloper [amokmaker]', waarbij 'de afstamming natuurlijk een rol speelde'¹⁷⁵; Rost van Tonningen had Indisch bloed. Volgens Hirschfeld had Rost van Tonningen een hysterisch karakter en was hij derhalve ongeschikt als bestuurder. De animositeit tussen Rost van Tonningen en Hirschfeld was er een belangrijke reden voor dat het college van secretarissen-generaal steeds minder vaak bijeen kwam. In 1941 werden in totaal zesennegentig vergaderingen gehouden, in 1942 vierenveertig, in 1943 zesentwintig. Na oktober 1943 werden er officieel geen vergaderingen meer gehouden. De invloed van het college bij de Duitse autoriteiten was eind 1942 tot een nulpunt gedaald.¹⁷⁶ De bezettingsautoriteiten waren intussen steeds meer overtuigd geraakt van de waarde voor haar van Hirschfelds diensten. Fischböck had Hirschfeld in 1942 gepolst of hij als minister of staatssecretaris in een regering-Mussert wilde werken. Hirschfeld weigerde, omdat hij zei hij, geen 'Nederlandse Hugenberg' wenste te worden. Als men plannen had een NSB-regering te vormen, moesten volgens Hirschfeld NSB'ers in die regering de verantwoordelijkheid dragen. Hirschfeld wist dat de NSB niet voldoende capabele leden telde om zo'n regering te formeren. Hij geloofde, zei hij later, dat zijn argumentatie tot in de hoogste regionen van het *Reichskommissariat* was doorgedrongen.¹⁷⁷ Het zou de plannen om een NSB-regering te formeren uiteindelijk laten varen.

Hirschfeld bleef in functie tot de bevrijding. Zijn rol in het landsbestuur stond vanaf 1943 in de illegale pers en in regeringskringen in Londen ter discussie. Na de oorlog werd Hirschfeld onderworpen aan een zuiveringsproces. Bij de zuivering stond het 'goed' of 'fout' in Hirschfelds optreden centraal. Er werd in het debat over Hirschfeld niet zozeer getwijfeld aan zijn

---

¹⁷³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.62; Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 70.

¹⁷⁴ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 71.

¹⁷⁵ RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 16/5/55, p.4. Zie ook: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 71; vgl. De Jong, *Koninkrijk V*, 119 en 120.

¹⁷⁶ Lemstra, *Secretaris-Generaal*, 171.

¹⁷⁷ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 78; RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.63, 64, 13/3/45; RvO, Doc. I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 10/11/56, p.5. De niet nationaal-socialistische Duitse minister Hugenberg leidde na de *Machtergreifung* korte tijd drie ministeries. Hij had in 1933 aan Hirschfeld verzekerd dat hij een sleutelpositie in het nationaal-socialistische kabinet innam en dat het economische beleid uit handen van de nazi's zou blijven. Hij moest in de loop van 1933 (volgens Hirschfeld 'min of meer onder hoongelach') het toneel verlaten. Hij was een willig instrument voor de nazi's geweest. Zie ook het commentaar van Patijn in: Boot, *Duivel en diepze*, 84.

juiste intenties, maar wel werd in kringen van de voormalige illegaliteit terecht zijn te inschikkelijke houding jegens de wensen van de bezetter sterk gekritiseerd, werd zijn afwijzende houding jegens het georganiseerd ondergronds verzet gelaakt, en werd gesteld dat Hirschfeld (met zijn voorbeeldfunctie voor lagere ambtenaren) niet tot het einde van de bezetting had mogen aanblijven.¹⁷⁸

Een oude vriend van Hirschfeld¹⁷⁹, mr. L.A. Ries, bracht in een brief uit 1961 de zienswijze van het apologetische kamp op de commotie rondom Hirschfelds optreden uitstekend naar voren. Ries was net als Hirschfeld van Duits-joodse afkomst. In het begin van de jaren dertig maakte Ries met Hirschfeld deel uit van de onderhandelingsdelegaties voor de financiële onderhandelingen met Duitsland. Hirschfeld zou erg tegen Ries hebben opgekeken.¹⁸⁰ Nadat Ries in 1936 werd verdacht van ontucht met een minderjarige, werd hij uit zijn functie van thesaurier-generaal ontslagen en emigreerde hij naar New York. In de nazomer van 1961 (twee maanden voordat Hirschfeld stierf) ontving Ries de augustuseditie van dat jaar van het literaire tijdschrift *Maatstaf*. Deze werd hem toegestuurd omdat er naar aanleiding van de publicatie van Hirschfelds *Herinneringen uit de bezettingstijd* een zeer kritisch artikel van de auteur J.B. Charles in was afgedrukt over Hirschfelds houding tijdens de bezetting.¹⁸¹ Hoewel de auteur Charles (achter dit pseudoniem ging de criminoloog W.H. Nagel schuil) met zijn tirades tegen Duitse nazi's en iedereen in Nederland die 'fout' geweest was, niet in alle kringen helemaal au sérieux genomen werd, leek Ries zich aan de publicatie te ergeren. Zijn ergernis betrof ook Hirschfeld die zich met de publicatie van zijn memoires zo kwetsbaar en defensief opstelde. Ries schreef de afzender van de *Maatstaf*-editie (zijn vriend H.J. Bouman) op 7 september 1961: 'Het artikel, waarom ge my *Maatstaf* deed zenden, is ontstellend. De bezwaren tegen Hirschfeld waren my wel grotendeels bekend en ik heb het niet verstandig van hem gevonden, dat hy zyn boek over de oorlog ook nog in Het Vaderland [Ries doelde op het dagblad - RdB] in afleveringen heeft laten publiceren, waardoor het onder te veel ogen kwam. Wat ik ervan gelezen heb - hy zond my tot myn verwondering geen exemplaar, van de twee anderen wel¹⁸² - was my niet aangenaam, veel te apologeties en te egocentries. Anderzyds hebben zyn critici en ook deze heer Charles geen inzicht in de politiek, die nodig kan zyn om veel erger te voorkomen: het is de houding van de simpele flinkard uit één stuk, die dergelyke mensen alleen kunnen begrypen, maar deze categorie kan wel een vlieger redden etc. maar niet de eminent nuttige eierdansen uitvoeren, die H. heeft gepresteerd. Het merkwaardige is, dat H. dit zelf niet begrypt, maar het merkwaardige is tevens, dat hy niet byzonder intelligent is, in de meer subtiële zin van dat woord. Hy heeft een enorme horse sense en is een onphilosophies pragmaticus, hetgeen er altyd toe leidt, dat later, als alles voorby is, de flinke principiëlen hem te pakken krygen. Immers het pragmatis-

---

¹⁷⁸ Zie bijvoorbeeld de berichtgeving over de zuivering door voormalig-illegale kranten in: RvO, KB I 3276. Zie ook het werk *Op leven en dood* van dr. F.A. de Graaff (de secretaris van Prins Bernard) uit 1946, 169.

¹⁷⁹ Mr. J.W. Beyen, later met mr. J.M.A.H. Luns minister van Buitenlandse Zaken, rept in zijn memoires van Ries' vrienden. Zie: Beyen, *Spel*, 26.

¹⁸⁰ Klaassen en Woltring, *Documenten Buitenlandse Politiek*, periode B, deel II, 40, brief Van Limburg Stirum aan minister van Buitenlandse Zaken jhr.mr. F. Beelaerts van Blokland d.d. 20/4/32.

¹⁸¹ Henssen, *Welmenend cynicus*, 184. Het artikel is afgedrukt in: Charles, *Kleine koude front*, 134-157. Charles [Nagel] vermeldt daar abusievelijk dat het artikel over Hirschfeld uit de editie van *Maatstaf* van juni 1960 afkomstig was.

¹⁸² Ries bedoelde *Actieve economische politiek* uit 1946 en *Herinneringen* 33-39 uit 1959.

me werkt niet "na" en wyst alleen de weg "hinc et nunc."''¹⁸³

Het 'goed' en met name het 'fout' van Hirschfelds optreden vormt ook de kern van de discussie in de literatuur. De centrale vragen daarin zijn in hoeverre het met Hirschfelds uitgangspunt van 'redden wat er te redden valt'¹⁸⁴ onvermijdelijk¹⁸⁵ was dat hij gedurende de bezetting meer en meer medewerking verleende aan het naziregime, en in hoeverre die tegemoetkomende houding jegens de bezetter (onder andere tegen de achtergrond van de voorbeeldfunctie die hij had) hem persoonlijk te verwijten valt. De Jong, die Hirschfelds beleid scherp veroordeelt, heeft met zijn visie de beeldvorming volledig gedomineerd. Het pragmatisme dat Ries verdedigde, verwerpt De Jong. Hirschfeld zou volgens De Jong een bestuurder van formaat zijn geweest, die echter zijn gevoel verdrongen had en die steeds keek naar het directe profijt van zijn handelen. Door zijn gevoelloze houding zou Hirschfeld te weinig oog gehad hebben voor de slachtoffers van het bezettingsregime, en zou hij zich uiteindelijk te weinig tegen de politiek van dat bezettingsregime verzet hebben.¹⁸⁶ Over veel van de door De Jong vastgestelde feiten, op basis van welke hij Hirschfeld 'veroordeelt', bestaat een redelijke mate van consensus. Op een belangrijk punt bestaat echter twijfel. Hirschfeld zou zich volgens De Jong na de Duitse aanval op de Sovjetunie in 1941, omwille van de Nederlandse voedselpositie, hebben ingezet voor de uitzending van Nederlandse boeren naar het door de Duitsers bezette Russische gebied.¹⁸⁷ De Jongs meest felle criticaster, de historicus Gerard Trienekens, beweert dat voor Hirschfelds betrokkenheid bij Culano (de organisatie die voor de uitzending van Nederlandse boeren verantwoordelijk was) geen enkel bewijs bestaat. Volgens Trienekens baseert De Jong (die al gedurende zijn verblijf in Londen tijdens de bezetting een fichesysteem aanlegde¹⁸⁸) zich in zijn werk op sommige punten op propaganda uit de illegale pers. De Jong zou volgens Trienekens zo zijn geobsedeerd door Hirschfeld, dat hij hem herhaaldelijk 'op laat draven' bij aangelegenheden op het gebied van de voedselvoorziening waarbij hij onmogelijk betrokken kan zijn geweest.¹⁸⁹

Met de contouren van De Jongs schets van de persoonlijkheid van Hirschfeld werd ingestemd door de oud-minister van Buitenlandse Zaken (onder andere in de regering in Londen) mr. E.N. van Kleffens¹⁹⁰ en door een van de voormalige Vertrouwensmannen van de regering in Londen, de oud-minister-president Willem Drees¹⁹¹; beide hadden Hirschfeld persoonlijk gekend. Hirschfelds medewerker voor en tijdens de bezettingstijd prof.dr. T.P.

---

¹⁸³ Henssen, *Welmenend cynicus*, 184.

¹⁸⁴ Duynstee en Bosmans, *kabinet-Schermerhorn*, 237(n).

¹⁸⁵ Sniffen, *Secretaries General*, 282.

¹⁸⁶ De Jong, *Koninkrijk IV*, 170-172; id., *Koninkrijk XII*, 370 en 371; vgl. Pam, *Onderzoekers*, 96.

¹⁸⁷ De Jong, *Koninkrijk V*, 132-136; id., *Koninkrijk Xb*, 1279(n3); id., *Koninkrijk XII*, 369 en 370; id., *Koninkrijk XIV*, 218; id., *Herinneringen II*, 145 en 146.

¹⁸⁸ De Jong, *Koninkrijk XIII*, 2. De Jong werkte er bij Radio Oranje, van welke de berichtgeving tijdens de bezetting door Hirschfeld fel bekritiseerd werd. Zie bijvoorbeeld: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 182. Het is derhalve onwaarschijnlijk dat Hirschfeld en De Jong elkaar tijdens hun tien gesprekken 'onbevooroordeeld' benaderden.

¹⁸⁹ Trienekens, *Voedsel en honger*, 162 en 163; id., 'De Jong getoetst', 233.

¹⁹⁰ RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, map d, memorie van punten voor de discussie op 21/2/72, p.17; De Jong, *Koninkrijk XIV*, 218.

¹⁹¹ RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, opmerkingenmap b, reactie Drees op manuscript, 8/11/71, p.1; De Jong, *Koninkrijk XIV*, 218.

van der Kooy (die als lid van het bestuur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bij de totstandkoming van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* was betrokken), omschreef Hirschfelds beleid in reactie op De Jong als doeltreffend en verantwoord, en als beleid voortspuitend uit Hirschfelds grote verantwoordelijkheidsgevoel: iemand moest de rol op zich nemen die Hirschfeld op zich nam. Opmerkingen over Hirschfelds 'verdringing van gevoel' vond hij speculatief.¹⁹² Omdat Van der Kooy zich niet kon verenigen met wat De Jong vond dat hij over Hirschfeld moest schrijven, trok hij zich in 1971 (officieel om gezondheidsredenen) uit het bestuur van het RvO terug.¹⁹³

De goed-fout-discussie rondom Hirschfelds optreden is relevant, maar is sinds 1943 in feite een voortdurende herhaling van zetten. Vergelijkend onderzoek tussen het beleid van de Nederlandse secretarissen-generaal, van die in België en van bijvoorbeeld de Deense regering in bezettingstijd, zou onder andere nieuw licht kunnen werpen op de vraag in hoeverre een escalatie van toegevingen¹⁹⁴ tegenover de bezetter onvermijdelijk was voor hen die verantwoordelijk waren voor de voedselvoorziening en de economische sector.

Een prachtig overzicht van Hirschfelds ervaringen gedurende het laatste jaar van de bezetting en van zijn denkbeelden in die periode over de aanstaande, naoorlogse tijd vormt het dagboek dat hij vanaf de herfst van 1944 bijhield. Hirschfeld hoorde eind oktober 1944 van de voormalige secretaris-generaal van Algemene Zaken drs. W. Reyseger het gerucht dat Colijn in september van dat jaar in ballingschap gestorven was.¹⁹⁵ Nadat het bericht hem van Duitse zijde werd bevestigd, besloot hij in november 1944 zijn herinneringen van voor de bezettingstijd op te schrijven.¹⁹⁶ Deze werden in 1959 gepubliceerd als *Herinneringen uit de jaren 1933-1939*. Ook begon hij het "dagboek", over de tijd sinds de invasie; over de tijd sinds 19 juni 1944 om precies te zijn.¹⁹⁷ Het was volgens Hirschfeld noodzakelijk aantekeningen te maken, omdat men zich later de oorlogssituatie zo moeilijk zou kunnen voorstellen.¹⁹⁸ Het dagboek komt mijns inziens zeker voor publicatie in aanmerking, ook al heeft Hirschfeld veel passages uit zijn dagboek verwerkt in zijn *Herinneringen uit de bezettingstijd*, die hij kort na de bevrijding in 1945 op schrift stelde¹⁹⁹ en die in 1960 werden gepubliceerd.

Het dagboek bestaat inhoudelijk uit vier soorten aantekeningen. Ten eerste beschreef Hirschfeld in onregelmatige terugblikken op anecdotische wijze ervaringen uit de periode vanaf 1933. Ook gaf hij bespiegelingen over de positie waarin hij zich in de jaren na 1940 had bevonden. Hij leek zich in deze terugblikken voortdurend af te vragen of er een alternatief was voor het beleid dat hij gedurende de bezetting voerde, en of het beleid dat hij en zijn

---

¹⁹² RvO, no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, map a, reactie Van der Kooy op manuscript hoofdstuk 4, 30/11/71, p.2; De Jong, *Koninkrijk XIV*, 218-220.

¹⁹³ De Jong, *Koninkrijk XIII*, 72 en 73; id., *Koninkrijk XIV*, 213 en 214; id., *Herinneringen II*, 85.

¹⁹⁴ Vgl. Van den Wijngaert, 'Politiek van het minste kwaad', 272.

¹⁹⁵ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.23, 24/10/44.

¹⁹⁶ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.24, 1/11/44; Hirschfeld, *Herinneringen 33-39*, 5.

¹⁹⁷ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.73, 25/3/45.

¹⁹⁸ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.115, 30/4/45.

¹⁹⁹ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 5.

medewerkers voerden in overeenstemming was met de 'Aanwijzingen'. Het antwoord op beide vragen was steeds in Hirschfeld voordeel, net als het antwoord op de vraag of Hirschfelds aanblijven in zijn functie wel gerechtvaardigd was. In september 1944 was Hirschfeld benaderd door één van de Vertrouwensmannen van de regering in Londen, die hem inlichtte over de houding die de regering voornemens was na de bezetting tegenover hem aan te nemen.²⁰⁰ Het lijkt er op dat Hirschfeld met de ordening van zijn herinneringen poogde zich vast voor te bereiden op de verantwoording die hij na de bezetting zou moeten afleggen.

Ten tweede bevat het dagboek enkele notities van min of meer persoonlijke aard. Het bevat soms de aantekening dat er correspondentie is geweest, of een gesprek, met oude kennissen en vrienden zoals De Graeff ('Menschelijk en breed van opvattingen beschouw ik [sic.] hem als één van de Nederlanders van de beste soort'), Van Limburg Stirum en Trip. De enige echt persoonlijke opmerking in het dagboek is Hirschfelds notitie dat hij met zijn vader op 3 maart 1945 zijn huis op de Juliana van Stolberglaan in Den Haag ontruimde, na een bombardement door de geallieerden.²⁰¹

De derde categorie aantekeningen die Hirschfeld maakte, betreft dagboekantekeningen van de situatie in Nederland op sociaal, economisch en politiek gebied. Bijvoorbeeld over zaken als de razzia's voor de *Arbeitseinsatz* maakte Hirschfeld zich kwaad en hij liet niet na bij de bezettingsautoriteiten hierover te klagen.²⁰² Naast de vele 'technische' notities die hij voorts maakte en die op zijn werk betrekking hadden (de hoeveelheden voedsel die het westen bereikten werden bijvoorbeeld gedetailleerd geïnventariseerd), schreef hij soms meer 'persoonlijk' getoonzette passages: over de kou die in het westen van het Nederland geleden werd als gevolg van het gebrek aan brandstof, en over de gevolgen van de honger. 'De honger maakt de mensen voor een deel apathisch', schreef Hirschfeld in februari 1945, 'en verdierlijkt hen wanneer zij eens eten machtig worden. Op de concentratiekamp-mentaliteit van een hongerende bevolking heb ik reeds enkele maanden geleden gewezen in verschillende gesprekken [met de bezettingsautoriteiten - RdB].'²⁰³ Hirschfeld beschreef ook uitvoerig enkele gesprekken die hij voerde met *Reichskommissar* Seyss-Inquart.

Tenslotte schreef Hirschfeld tussen december 1944 en mei 1945 over een toekomstige Nederlandse wederopbouw, over het beleid dat in de toekomst door de geallieerden in het bezette Duitsland moest worden gevoerd en over de rol die Duitsland zou spelen in het naoorlogse Europa. Dat het westen van Nederland in de periode 1944-1945 door een vreselijke hongersnood werd getroffen, hinderde Hirschfeld, die voor die voedselvoorziening direct verantwoordelijk was, niet om zijn gedachten te laten gaan over de toekomst van West-Europa. Hierin kan naast een gevoel van betrokkenheid bij de vormgeving van het naoorlogse Europa een neiging tot escapisme van de dagelijkse realiteit worden gezien. Hirschfelds gedachtengang over de toekomst van Nederland en Duitsland was niet erg geordend, maar wel was een kern zichtbaar van het beleid dat hij na de oorlog zou voorstaan. In 1946 en 1947 zou Hirschfeld de gedachten die hij in het dagboek voor het eerst uiteenzette in twee beleidsnota's verder uitwerken.

---

²⁰⁰ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.15, 19/9/44.

²⁰¹ RvO, Collectie Hirschfeld, 2d, dagboek, p.57, 4/3/45.

²⁰² RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.46, 5/2/45.

²⁰³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.50, 15/2/45.

Voor informatie over de situatie in Duitsland gedurende de oorlog was Hirschfeld, die tijdens de bezetting slechts eenmaal zelf Duitsland bezocht²⁰⁴, in hoofdzaak afhankelijk van gesprekken die hij voerde met derden, met Seyss-Inquart onder andere. Hirschfeld en Seyss-Inquart meden elkaar aanvankelijk. Sommige van Hirschfelds collega's hadden na de aanstelling van de (Oostenrijker) Seyss-Inquart en zijn (Oostenrijkse) secundanten in het *Reichskommissariat*, eind mei 1940 gemeend dat 'de Oostenrijkers sympathieker zouden blijken dan de Duitsers'. Hirschfeld had dit volgens eigen zeggen betwijfeld, want Oostenrijkse politici verborgen, beïnvloed door de cultuur van het Habsburgse rijk, achter vriendelijk optreden '– een mindere betrouwbaarheid in staatszaken'.²⁰⁵ Desondanks verliepen de gesprekken met Seyss-Inquart getuige het dagboek in een uitstekende sfeer. Het lijkt er op alsof Hirschfeld een zeker ontzag had voor Seyss-Inquart.²⁰⁶

De toon van Hirschfelds eerste gesprek met Seyss-Inquart werd bepaald door het thema dat Hirschfeld in een onderhoud met *Generalkommissar* dr. F. Wimmer voor het eerst ter sprake had gebracht. In juni 1944, kort na de geallieerde invasie in Normandië, had Hirschfeld tegenover Wimmer beweerd dat het voor Europa catastrofaal zou zijn, indien de (westelijke) geallieerden en Duitsland de oorlog niet wisten te beëindigen. Duitsland had één echte staatsman gehad, zei Hirschfeld tegen Wimmer. Dat was Bismarck geweest en Bismarck had gezegd: 'Der Staatsmann kann nur abwarten und lauschen bis er die Schritte Gottes durch die Ereignisse hallen hört, dann vorspringen und den Zipfel seines Mantels fassen'.²⁰⁷ De staatslieden die nu aan de macht waren in Europa, ook in Duitsland, dachten volgens Hirschfeld echter dat zij zelf 'over de mantel van Onze Lieve Heer' iets te zeggen hadden. Voor Sovjetleider Josef Stalin maakte Hirschfeld een uitzondering. Hij zei tegen Wimmer: '[...] [Stalin] onderhoudt geen relaties met Onze Lieve Heer en u zult zien: deze man is de overwinnaar'.²⁰⁸ Waar Hirschfeld op doelde, merkt De Jong (ik denk: terecht) op, was dat Engeland en de Verenigde Staten volgens hem de eis aan Duitsland van onvoorwaardelijke overgave moesten laten vallen en dat zij met de 'gematigde' Duitse machthebbers een akkoord moesten sluiten om het oprukken van de Sovjet-troepen in West-Europa te verhinderen.²⁰⁹ Die optie was op dat moment overigens hoogst irreëel.

Wimmer speelde de boodschap en het citaat door aan Seyss-Inquart. Het eerste gesprek onder vier ogen tussen Hirschfeld en Seyss-Inquart vond plaats op 14 december 1944. Allereerst werd de mogelijkheid besproken om het westen van Nederland middels een uitdrukkelijke of stilzwijgende overeenkomst tussen Duitsland en de geallieerden te 'neutraliseren'. Dit wilde zeggen dat men Nederland buiten de oorlogshandelingen probeerde te houden, zodat het Duitse militaire apparaat zich niet genooddaakt zou zien tot inundaties over te gaan. De overeenkomst zou volgens Seyss-Inquart voor de westelijke geallieerden en Duitsland een

---

²⁰⁴ RvO, Doc.I - 702, interview A.J. van der Leeuw met Hirschfeld 16/5/55, p.5.

²⁰⁵ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 41.

²⁰⁶ Ik heb sterk de indruk dat Hirschfeld sommige misdaden van het bezettingsregime, waarvoor Seyss-Inquart uiteindelijk verantwoordelijk was, vooral beschouwde als gevolgen van gebrek aan *bestuurlijke kwaliteiten* in de hogere en lagere regionen van het nazi-apparaat.

²⁰⁷ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.106, 25/4/45; Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 197; De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1278. De Jong, die uit de verhoren van de parlementaire enquêtecommissie uit 1948 citeert, schrijft '[...] Zipfel des Mantels [...]'. Kennelijk was Hirschfeld in 1944 verzet op dit citaat. Hij gebruikte het ook in: Hirschfeld, *Herinneringen* 33-39, 155. Ook in zijn particuliere correspondentie wees Hirschfeld op citaten van Bismarck rondom dit thema: ARA, Coll. Van der Beugel, inv.nr. 35, brief Hirschfeld aan prof.dr. E.H. van der Beugel d.d. 13/3/57, p.1.

²⁰⁸ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1278 en 1279. De Jong citeert uit een verhoor in 1948 van de parlementaire enquêtecommissie.

²⁰⁹ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1279(n1).

aanknopingspunt voor een gezamenlijk overleg kunnen zijn. Hirschfeld zei tegen Seyss-Inquart dat hij de kans dat de geallieerden zouden ingaan op zo'n voorstel klein achtte, daar Duitsland in de mogelijkheid gebracht werd, troepen uit Nederland aan het front in te zetten. Seyss-Inquart sloot het thema af met de woorden: "Wir haben nun schön phantasiert."²¹⁰ Vervolgens bespraken Seyss-Inquart en Hirschfeld naar aanleiding van de spoorwegstaking de voedselvoorziening in Nederland. Toen hierbij de plichten ter sprake kwamen die een bezettingsleger ten aanzien van een bezet gebied had, refereerde Hirschfeld aan een toekomstige bezetting van Duitsland door de geallieerden. Hirschfeld vergeleek de situatie die de Duitsers in 1940 in Nederland aantreffen met de situatie die de geallieerde bezetter in Duitsland zou aantreffen. Nederland 'baadde' in 'overvloed' in 1940. Dat er nu bittere nood was, legde de Duitse bezetter volgens Hirschfeld plichten op. De geallieerden zouden in Duitsland voor soortgelijke problemen komen te staan, aldus Hirschfeld, en somde dreigend de belangrijkste problemen op. Hoe Seyss-Inquart reageerde beschreef Hirschfeld niet in zijn dagboek.²¹¹ Hirschfeld speelde Seyss-Inquarts plannen tot neutralisering van het westen van Nederland via Trip en Snouck Hurgronje (inmiddels afgetreden als secretaris-generaal van het departement van Buitenlandse Zaken) door aan de Vertrouwensmannen. De wens van Seyss-Inquart inzake toenadering tussen de westelijke geallieerden en Duitsland werd verzwegen. De Nederlandse regering in Londen ging niet in op de neutraliseringsgedachte, zoals die door de Vertrouwensmannen aan haar werd voorgelegd.²¹²

Op maandag 2 april 1945 (de geallieerden waren inmiddels opgerukt tot Bielefeld en Enschede), sprak Hirschfeld opnieuw met Seyss-Inquart. Deze had juist achtereenvolgens de Duitse minister Albert Speer en de Duitse militaire bevelhebbers *Generaloberst* J. Blaskowitz en *General der Flieger* F.C. Christiansen gesproken. Men had de instructie gekregen, schreef Hirschfeld, om bij een geallieerd offensief in Nederland de tactiek van de 'verbrande aarde' toe te passen. Dit betekende: grootscheepse vernielingen en inundaties op grote schaal. In Duitsland wilde het Duitse opperbevel eveneens veel vernietigen. Er zou de order bestaan om het Ruhrgebied vóór een eventuele Duitse overgave te vernietigen. Hirschfeld probeerde Seyss-Inquart te overtuigen van noodzaak het bezette Nederland te vrijwaren van vernieling. De laatste liet terloops weten hiervoor gelegenheid te zien indien de geallieerden bezet Nederland van Duitsland isoleerden. Dan zou hij zich niet langer aan de orders van het Duitse opperbevel gebonden achten. Tussen Hirschfeld en Seyss-Inquart ontspon zich naar aanleiding van de kwestie van de grote voedseltekorten in het door de geallieerden bezette Ruhrgebied opnieuw een gesprek over de taak en de verantwoordelijkheden der geallieerden in een bezet Duitsland. Seyss-Inquart vroeg zich af of generaal Bernard Montgomery, de geallieerde opperbevelhebber in het bezette Ruhrgebied, Duitse kolen tegen Nederlandse aardappelen wilde ruilen. 'Wil men het Roergebied niet al te "Rood" laten worden', merkte Seyss-Inquart op, 'dan moet men daar aardappelen hebben.'²¹³ Hirschfeld speelde Seyss-Inquarts opmerking over de isolering van het westen van Nederland door aan de Vertrouwensmannen. Vervolgens werd een waar steekspel gevoerd tussen de Duitse bezettingsautoriteiten in Nederland, de Nederlandse regering in Londen, de Vertrouwensmannen en de geallieerde autoritei-

²¹⁰ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1280; Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 181.

²¹¹ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.30 en 31, 14/12/44; Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 180-182.

²¹² De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1281.

²¹³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.81 en 82, 2/4/45. Zie ook: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 190.

ten, om het westen van Nederland ongeschonden te laten.²¹⁴

Één en ander kwam opnieuw ter sprake in een gesprek op 25 april 1945 tussen NSB-burgemeester van Rotterdam ir. F.E. Müller, Woltersom, Seyss-Inquart, Seyss-Inquarts *Beauftragte* in Zuid-Holland en Den Haag dr. E.A. Schwebel en Hirschfeld. Men wisselde van gedachten over de wijze waarop Nederland gespaard kon blijven voor vernielingen en over de voedseldroppings die de geallieerden voornemens waren uit te voeren. Men wees Seyss-Inquart en Schwebel van Nederlandse zijde op de verplichtingen die het bezettingsleger had, geen 'absoluten hongersnood' in bezet gebied te laten ontstaan, omdat men vreesde dat de geallieerden en het Duitse opperbevel een 'pokerspel' om het bezette Nederlandse gebied zouden gaan spelen. Een relatief vreedzaam einde van de bezetting in Nederland zou goed kunnen zijn voor de Nederlandse naoorlogse politiek ten aanzien van Duitsland, betoogde men van Nederlandse kant. (Uiteindelijk zou de *Wehrmacht* in Nederland relatief weinig vernielingen plegen in de laatste oorlogsdagen.) Op voorspraak van Hirschfeld werden opmerkingen van Churchill besproken over de problemen die rezen in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog. Ter sprake kwam de vraag in hoeverre een 'vernieuwing' van West-Europa mogelijk was na de oorlog, ook voor het Duitse volk. Seyss-Inquart ging op die vernieuwing uitvoerig in. Over de positie van West-Europa en over de verhouding tussen Duitsland en de Sovjetunie, betoogde hij dat er veel punten waren die pleitten voor een 'optie' van Duitsland, niet voor West-Europa, maar voor het oosten. Duitsland kon volgens Seyss-Inquart met een bezetting door de Sovjetunie als zodanig geen genoegen nemen. Er was, had Seyss-Inquart gezegd, zoveel gebeurd en het Duitse volk had zoveel verloren en geleden, 'dat het door de natuur wellicht naar een bolsjewistisch systeem zou worden gedrongen. Nationaal Socialisme of Nationaal Bolshevisme "ist mir Wurst, das Volk ist ewig!"'²¹⁵ Seyss-Inquart wist dat zijn opmerkingen in Nederlandse regeringskringen terecht kwamen. In hoeverre hij zijn opmerkingen maakte om de Duitse positie tegenover de westelijke geallieerden te versterken, is onduidelijk. Het lijkt er echter op dat Hirschfeld zijn uitspraken naar de letter nam.

Seyss-Inquart voerde op 30 april besprekingen met de geallieerde generaal W. Bedell Smith, achter de geallieerde linies, in Achterveld. Die vloeiden voort uit zijn toezegging over de 'isolering' van Nederland. Ze hadden van geallieerde kant tot doel de garantie van Seyss-Inquart te krijgen dat de 'voedseldroppings', die later die week door de geallieerden in het hongerende Nederland zouden worden uitgevoerd, niet door de *Wehrmacht* werden verhindert. Seyss-Inquart bracht in Achterveld de mogelijkheid ter sprake dat de westelijke geallieerden de *Wehrmacht* toestonden tegen de Sovjets te blijven strijden, terwijl het leger zich in het westen zou overgeven. Hoewel Bedell Smith, die optrad namens de opperbevelhebber Eisenhower, Seyss-Inquart meedeelde dat er alleen sprake kon zijn van een onvoorwaardelijke overgave (wanneer Seyss-Inquart deze wilde bepleiten bij zijn opperbevel, kon hij hiertoe van de geallieerden de faciliteiten krijgen)²¹⁶, putte Seyss-Inquart moed uit het gesprek en stuurde hij een telegram aan de Duitse 'Führer', door wie hij gemachtigd wilde worden om met de Britten en de Amerikanen te onderhandelen over een 'Teilkapitulation'. Na de dood van Hitler, die bekend werd op 2 mei 1945, zinspeelde Hitlers plaatsvervanger in het noorden van Duitsland admiraal K. Dönitz, die Seyss-Inquarts telegram ontvangen had, openlijk op

---

²¹⁴ Zie ook: Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 189-199; De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1279-1302 en 1317-1360.

²¹⁵ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.103-105, 25/4/45; Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 196.

²¹⁶ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1358.

een splitsing tussen de Russen en de westelijke geallieerden.²¹⁷ Dönitz verklaarde alleen tegen de Britten en Amerikanen te strijden wanneer deze hem verhinderden tegen de Sovjets te strijden. Seyss-Inquart reisde voor overleg af naar Dönitz in Flensburg. Men raakte er van Duitse kant vrij snel van doordrongen dat de geallieerden nooit met een 'Teilkapitulatie' akkoord zouden gaan. Enkele dagen later zou men overgaan tot een onvoorwaardelijke capitulatie. Hirschfeld die van Seyss-Inquarts afreizen op de hoogte gebracht was²¹⁸, had Dönitz' uitspraken merkwaardig gevonden, en moest denken aan een uitspraak van de Franse staatsman Talleyrand, "La parole a été donnée à l'homme pour déguiser sa pensée".²¹⁹ Hoe hij in de eerste meidagen zelf over een beperkte Duitse capitulatie dacht, wordt uit zijn dagboek niet duidelijk. De mogelijkheden daartoe achtte hij kennelijk afwezig.

Hirschfeld meende na de dood van Hitler dat het verstandig was, dat er niet langer een centraal Duits gezag zou zijn. Uiteindelijk zou dan, wanneer de geallieerden hieraan behoefte hadden, een nieuwe regering kunnen optreden die niet verantwoordelijk was voor de catastrofe, en die zou bij de geallieerden condities kunnen stellen, die haar bij het volk vertrouwen schonken. Zij zou dan niet verantwoordelijk worden gesteld voor een 'dictaat' van de geallieerden, zoals de Duitse regering na 1918 overkwam. Aan de andere kant was er een reden, meende Hirschfeld, waarom men juist wel een centraal Duits gezag zou moeten instellen, dat voor het geheel capituleerde, en dat was dat men de eenheid van het Duitse rijk zou willen vastleggen tegenover de verschillende geallieerde bezetters.²²⁰

Hirschfeld las volgens Van der Kooy veel historisch werk²²¹, vooral over grote staatsmannen zoals Bismarck en Talleyrand; een liefhebberij die in het Haagse vaker voorkwam. Over de naoorlogse behandeling van Duitsland was Hirschfeld in hoofdzaak aan het denken gezet door het lezen van een werk van een van zijn 'helden'²²², de Britse staatsman Winston Churchill. *The World Crisis; The Aftermath* uit 1929, waarin Churchill zijn ervaringen na het einde van de Eerste Wereldoorlog beschreef, was voor Hirschfeld kennelijk het meest op de aankomende bezettingstoestand in Duitsland van toepassing. Hirschfeld kwam in maart en april 1945 in zijn dagboek en in gesprekken regelmatig op het werk terug. Over de 'materiële behandeling' van een overwonnen volk haalde Hirschfeld met instemming een passage aan waarin Churchill zijn diner beschreef met de Britse *Prime Minister* D. Lloyd George op de dag van de Duitse capitulatie in november 1918. Men zou tijdens dat diner hebben gesproken over hoe men Duitsland economisch moest bijstaan, omdat zonder Duitse wederopbouw ook Europa niet kon worden opgebouwd. 'Na 11 november 1918 tastte men ook in het duister', aldus Hirschfelds commentaar op de passage. 'Een ieder was nog door de oorlogsleuzen bevangen; de groote staatslieden keken echter reeds verder, het publiek besepte daar niets van.' Hirschfeld vroeg zich af of dit ook nu weer het geval zou zijn. 'Onder den invloed van de tegenwoordige leuzen [...] durft nog niemand over over rationeele oplossingen te praten,

---

²¹⁷ De Jong, *Koninkrijk Xb*, 1366.

²¹⁸ Hirschfeld, *Herinneringen bezettingstijd*, 199.

²¹⁹ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p. 118, 2/5/45.

²²⁰ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p. 121, 3/5/45.

²²¹ RvO no. 303, Werkarchief Koninkrijk IV, map a, reactie Van der Kooy op manuscript hoofdstuk 4, 30/11/71, p. 2.

²²² Weisglas, *Wieg*, 121.

wanneer de tegenstander daarbij een redelijke behandeling zou [...] genieten', concludeerde hij.²²³

Op grond van de genoemde opvattingen van Churchill ten aanzien van de Duitse wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog was Hirschfeld benieuwd naar de opvattingen, die Churchill aan het eind van deze oorlog, nu zelf Brits premier (die plaats zou kort daarop overigens door de sociaal-democraat Clement Attlee worden ingenomen), zou huldigen.²²⁴ Die opvattingen waren belangrijk. 'De ruines van Duitsland', schreef hij op 19 maart, 'beteekenen, afgezien van de eigen oorlogsschade van Nederland, armoede voor ons in de toekomst, tenzij een wederopbouw van Duitsland mogelijk is'.²²⁵

Er zou volgens Hirschfeld enige tijd overheen gaan, voor men een beeld had van de schade in Duitsland. De geallieerde legers die de linker Rijnsoever bezet hadden, zouden daar te maken krijgen met enorme problemen. Hirschfeld noemde als voornaamste problemen de volksgezondheid en de voeding van de bevolking. Een bezettingsleger kon volgens hem niet onder een bevolking leven, die onder epidemieën gebukt ging, en honger bij de bevolking zou het bezettingsleger demoraliseren.²²⁶ Hij concludeerde dat een bezettingsleger zich eenvoudigweg niet kon onttrekken aan 'chaos' in bezet gebied. Na de Eerste Wereldoorlog deelden de geallieerde troepen hun rantsoenen met de bevolking, die zij zagen hongeren, en dit tastte hun eigen krachten aan.²²⁷ De volkshuisvesting, het verkeer, de openbare orde en met name de zorg voor arbeid waren eveneens belangrijke zaken. Zonder arbeid, concludeerde Hirschfeld, was er geen openbare orde en zou in Duitsland een nieuwe verzetsbeweging ontstaan.²²⁸ Die laatste opmerking wordt met name interessant in het licht van de passage uit Churchills werk waaraan Hirschfeld in april refereerde, en die hij van toepassing achtte op de situatie na de Duitse capitulatie. Churchill had in 1919 volgens Hirschfeld als de allergrootste bedreiging voor Europa gezien dat Duitsland haar organisatietalent, haar reserves, haar intellect en haar lot in handen van de bolsjevisen legde, in handen van agressieve fanatici.²²⁹

Churchill benadrukte in zijn werk volgens Hirschfeld terecht dat het belangrijk was na een oorlog met een vredesverdrag niet het zaad voor een nieuw conflict te planten. Dat conflict zou uitbarsten wanneer een nieuwe generatie die geen oorlogservaringen had, aan de macht kwam. De overwinnaar moest rekening houden met de overwonnenen, anders zou deze middelen vinden om wraak te nemen op zijn overwinnaars, leerde Churchill. Over een verbodskeling van de Duitse staat schreef Hirschfeld na bestudering van Churchills werk, dat Lloyd George er tegen was geweest, na 1918 Duitsers onder te brengen in kleine staatjes rondom een grotere Duitse natie. Zulke staatjes waren nooit bij machte geweest een stabiele regering voort te brengen en het verenigingsstreven van die staatjes betekende een kruisvat in het hart van Europa. Dit vormde een belangrijker punt dan de strategische of economische voordelen die een opdeling van Duitsland bood. Een volk moest zoveel mogelijk in het

---

²²³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.69, 19/3/45.

²²⁴ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.79, 1 en 2/4/45.

²²⁵ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.69, 19/3/45.

²²⁶ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.70, 19/3/45.

²²⁷ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.78, 1 en 2/4/45.

²²⁸ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.70, 19/3/45.

²²⁹ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.79, 1 en 2/4/45.

moederland worden ondergebracht. Hirschfeld leek de stellingen te onderschrijven.²³⁰ De overwonnen Duitse bevolking deed er volgens Hirschfeld (onder verwijzing naar de historicus Jacob Burckhardt) op zijn beurt goed aan de oorlogsschade als haar 'Teil Erdensschicksal' te beschouwen.²³¹

Het bezettingsleger moest volgens Hirschfeld in verband met de Duitse oorlogsslachtoffers overgaan tot de samenstelling van een 'bevolkingspyramide' van de Duitse bevolking. Men moest volgens Hirschfeld de toestand van de Duitse bevolking onderzoeken en vaststellen of er de volgende jaren van een bevolkingsaanwas of van een -vermindering sprake zou zijn. Dit zou de positie van Duitsland in Europa bepalen. Frankrijk, België en Engeland verloren in deze oorlog minder mensen dan in de vorige en Frankrijk was bovendien veel minder verwoest dan Duitsland. Anders dan men in 1940 vermoedde, zou Frankrijk volgens Hirschfeld hierom een heel andere (leidinggevende?) positie in Europa krijgen en alles zou zijn 'repercussies' hebben op de positie van Nederland.²³²

Hirschfeld wenste een 'goede' behandeling van het overwonnen Duitsland. Een economisch zwak Duitsland zou de ontwikkeling van de economieën van de overige Europese landen blokkeren. Hij wilde dat er door de geallieerden zorg werd besteed aan het scheppen van werk in bezet gebied en aan de voedselpositie en de sociale omstandigheden waarin het overwonnen volk leefde. Hij wilde voorts dat de bezette natie als natie werd gehandhaafd. Dit omdat er door een 'slecht behandeld' overwonnen Duitsland een explosieve situatie in het hart van Europa zou ontstaan. Het gevaar bestond dan dat Duitsland naar het communisme neigde, en de zijde van de Sovjetunie koos.

In 1949 zou Hirschfeld in een belangrijke ambtelijke nota hameren op het aambeeld van 'Rapallovrees', de angst voor een Duitse toenadering tot de Sovjetunie. Hirschfeld verbond aan die angst belangrijke consequenties. Ik kom hierop in hoofdstuk 5 terug.

Het uitgangspunt van Hirschfelds beschouwingen wat betreft Nederland was zijn conclusie dat de oorlog zonder precedent, of in ieder geval de 'grootste catastrofe sinds eeuwen' was. Wanneer men na de bezetting 'de balans' opmaakte, zou de kernvraag voor de negen miljoen Nederlanders volgens Hirschfeld zijn: 'Op welke basis zal in de toekomst onze welvaart berusten[?]' Voor de wederopbouw was die vraag volgens hem belangrijker dan het probleem van het herstel van de schade die de Duitse bezetter had aangericht. Hirschfeld vreesde landverhuizing van ongekende omvang, met de bijbehorende problematiek, wanneer de overheid niet in staat zou zijn een economische levensbasis voor de Nederlandse bevolking te creëren. Twee enorme problemen zouden hierbij zijn dat die bevolking een geringe werklust zou vertonen vanwege de sociale verwording als gevolg van de oorlog (gezien de vlijt waarmee de wederopbouw ter hand zou worden genomen een onjuiste inschatting), en dat ze betrekkelijk laag geschoold was. Naast de vraag hoe men de mensen productief aan het werk kreeg, moest men zich afvragen hoe men de levensstandaard in Nederland systematisch kon opvoeren. Dit was nodig, meende Hirschfeld, wilde men voorkomen dat 'de sociale orde' definitief werd verbroken.²³³ Hirschfeld zag een reconstructie van het vooroorlogse Europa (een terugkeer

---

²³⁰ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.79, 1 en 2/4/45.

²³¹ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.86, 8/4/45.

²³² RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.99, 22/4/45.

²³³ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.97-100, 22/4/45.

naar de sociaal-economische situatie zoals hij die in de jaren dertig mede had vormgegeven), als funest voor de samenleving.

De Nederlandse regering zou zich na de bevrijding voor enorme moeilijkheden geplaatst zien. Zo'n regering zou derhalve uit capabele mensen moeten bestaan, maar over het gedachtengoed en over de capaciteiten van degenen in de illegaliteit²³⁴ en in Londen die na de bevrijding in Nederland volgens Hirschfeld een rol zouden gaan spelen, had hij zijn bedenkingen. Hij vond dat de regering in Londen teveel op de hand van de illegaliteit was. Toen het kabinet in Londen afstand leek te nemen van die illegaliteit, beoordeelde hij dit positief: de toetreding van twee nieuwelingen in het kabinet in februari 1945 juichte hij toe, want beide mannen, drs. J.H. Gispén (de nieuwe minister van Handel, Nijverheid en Landbouw) en dr. G.W.M. Huysmans (de nieuwe minister van Financiën), kenden volgens Hirschfeld de positie in bezet gebied goed, 'en wel niet van den illegalen kant'.²³⁵ Toen de regering in Londen vervolgens plannen bekend maakte over de 'reconstructie' na de bevrijding (vooraanstaanden uit de 'illegaliteit' werd in die plannen een belangrijke rol toebedeeld), leek hij die niet helemaal goed te kunnen plaatsen. Hij schreef in maart 1945 dat men in bezet gebied niet goed kon beoordelen wat propaganda was en wat werkelijk werd gemeend. Hij vroeg zich af in hoeverre 'het coquetteeren' van de regering in Londen met de illegalen als 'ietwat gevaarlijk afreageeren' tegen het in Nederland functionerende bestuur moest worden beschouwd. Op 19 maart 1945 spraken mr. W.G.F. Jongejan, Snouck Hurgronje, Trip, Woltersom en Hirschfeld elkaar over het bestuur in het naoorlogse Nederland. Daarbij werd de staat van dienst besproken van degenen die in het ambtelijke circuit vermoedelijk een rol zouden gaan spelen na de bevrijding. Wat Hirschfeld over hen hoorde, viel hem tegen. Hoewel hij meende dat zijn gezelschap hierover hetzelfde dacht, was het, schreef hij, merkwaardig dat velen niet vrijelijk hun mening durfden te geven over 'denkbeelden, die geacht worden van de Regeering uit te gaan', maar waar volgens Hirschfeld vermoedelijk de verzetsbeweging achter zat.²³⁶

De bezetting van het bestuur was volgens Hirschfeld zeer van belang, want de belangrijkste vraag voor de naoorlogse wederopbouw was volgens hem in hoeverre er na de oorlog snel weer een 'sterke' overheid was te verwachten.²³⁷ Die was noodzakelijk, want politiek zou het verzet tegen het dictatoriale karakter van de bezettingsjaren in het naoorlogse Nederland wellicht leiden tot 'eindeloze praatcolleges', die volgens Hirschfeld alleen maar 'verwaterde democratie' betekenden. Hirschfeld trok de conclusie dat men in Nederland na de bezetting, omwille van daadkracht bij het herstel van de economie, moest trachten het economisch leven aan de politiek te onttrekken; een gedachte die weinig democratisch was, en die typerend is voor Hirschfelds opvattingen over de democratie. De denkbeelden stonden lijnrecht tegenover die van sommige vooraanstaanden in het verzet, die juist meenden dat één van de culturele erfenissen van de bezettingstijd een gebrek aan democratische verhoudingen na de bevrijding zou zijn. Volgens Hirschfeld kon alleen het scheppen van een nieuw 'volksbestaan', op politiek terrein tot 'rust' leiden. Daarvoor had men volgens Hirschfeld

---

²³⁴ Van hen zou hij later ook de persoonlijke moed in twijfel trekken. Er was eind april 1945 een gerucht over het voornemen mannen die na de bezetting een rol zouden gaan spelen, te arresteren. Dat vond zijn oorsprong in een huiszoeking op 20 april door een groepje Haagse Landwachters bij een van de Vertrouwensmannen, Drees. Hirschfeld achtte de vrees ongegrond, want de tijd voor 'dergelijke experimenten' was voorbij, meende hij (onterecht). 'Typisch is', schreef hij, '[...] hoe spoedig de schrik erin zit, hoe wantrouwend men is en hoe twijfelachtig het vaak met de persoonlijke moed gesteld is van mensen, die als belangrijk en flink willen doorgaan.' Zie: RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.114, 30/4/45.

²³⁵ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.55, 23/2/45.

²³⁶ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.67 en 68, 19/3/45.

²³⁷ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.67, 19/3/45.

mensen nodig, 'die zich van sentimenten [...] [wisten] los te maken'.²³⁸ 'Leiders en zakenmensen' moesten na de oorlog zo spoedig mogelijk het buitenland opzoeken, want Nederland zou economisch nog meer dan vroeger van het buitenland afhankelijk worden. Het werk van Woltersom (de organiseren van het bedrijfsleven) zou volgens Hirschfeld in de toekomst zeker ten nutte gemaakt worden. Voor de oorlog had Hirschfeld meer dan eens ervaren hoe lastig het was om te onderhandelen met het buitenland, wanneer men, zoals hij destijds, niet beschikte over een representatieve vertegenwoordiging van het Nederlandse bedrijfsleven.²³⁹

Volgens Hirschfeld zou een actief buitenlands beleid van de Nederlandse regering belangrijk zijn voor het Nederlandse herstel. Nederland moest een nieuwe welvaart buiten de landsgrenzen zoeken. Wat de werkgelegenheid betrof, moest het feit, dat Nederland aan de Rijn- en Maasmondingen ligt, meer dan vroeger worden uitgespeeld. Hirschfeld schreef: 'Zonder dat ik aan het oude Bourgondische Rijk wil denken, zoo acht ik het stroomgebied van den Rijn toch een economische eenheid, waarin wij een groote rol moeten opeischen'. Economisch en politiek moest Nederland op dit gebied volgens hem initiatief nemen, want deed het dat niet, dan zouden België en Frankrijk ten koste van Nederland het heft in handen nemen.²⁴⁰ Of Hirschfeld hier refereerde aan Nederlandse gebiedsuitbreiding ten koste van Duitsland, of aan een nauwe West-Europese economische samenwerking, komt in deze passage niet duidelijk tot uitdrukking.

---

²³⁸ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.100, 22/4/45.

²³⁹ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.100, 22/4/45.

²⁴⁰ RvO, Collectie Hirschfeld 2d, dagboek, p.99, 22/4/45.